ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Byzantina Symmeikta

Vol 34 (2024)

BYZANTINA SYMMEIKTA 34

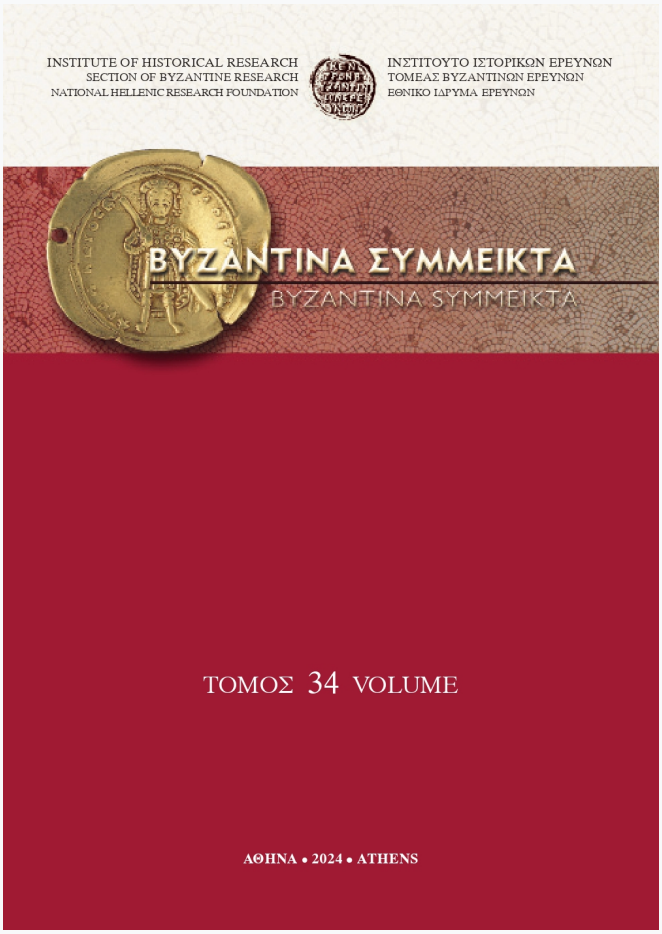

Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ (επιμ.), Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 34 (2024) ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ κ. ά.

doi: 10.12681/byzsym.40035

Copyright © 2025, Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ (επιμ΄έλεια)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

ΓΙΑΓΚΑΚΗ κ. ά. Α. (2024). Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ (επιμ.), Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 34 (2024) ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. *Byzantina Symmeikta*, *34*, 1–277. https://doi.org/10.12681/byzsym.40035

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 19/01/2026 12:56:20

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

Αναστασια Γ. Γιαγκακη
Επιμέλεια

Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα: Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Ελλάδα. Δεδομένα από το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα και συμπληρωματικά στοιχεία

ΤΟΜΟΣ 34 VOLUME

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ / APPENDIX

ΑΘΗΝΑ • 2024 • ATHENS

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 34
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA 34
APPENDIX

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

ANASTASIA G. YANGAKI
Editor

Clay vessels in built contexts: Churches with immured vessels in Greece. Data from the relevant research programme and additional evidence

BYZANTINA SYMMEIKTA
VOLUME 34 – APPENDIX

ATHENS 2024

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Αναστασια Γ. Γιαγκακη
Επιμέλεια

Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα: Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Ελλάδα. Δεδομένα από το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα και συμπληρωματικά στοιχεία

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ
ΤΟΜΟΣ 34 – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑ 2024

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.
Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php.bz Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: Μαρια Γερολυματου
Εκδοτική Επιτροπή: Μαρια Γερολυματου
Μαρια Λεοντσινη
Νικος Λιβανος
Στρατης Παπαϊωαννου
Κωνσταντινος Γ. Τσικνακης
Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: Δημητρα Ρεγκλη

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr
© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.
Articles can be submitted electronically via the journal's website: https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php.bz where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: Maria Gerolymatou
Editors: Maria Gerolymatou
Maria Leontsini
Nikos Livanos
Stratis Papaioannou
Konstantinos G. Tsiknakis
Word processing-layout: Dimitra Regli

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
e-mail: bookstore@eie.gr
© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9
Α. Γ. Γιαγκακη

Α. Κουμουση – Ν. Βασιλακης
Παναγία Καθολική Γαστούνης και Άγιος Αθανάσιος Φιλίων Καλαβρύτων: Η μαρτυρία των εντοιχισμένων διακοσμητικών αγγείων από τον 13ο στον 18ο αι. 13

Μ. Καππας – Κ. Γερολυμου
Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Μεσσηνίας 63

Α. Αβραμιδου – Α. Γ. Γιαγκακη – Α. Καραμπεριδη – Δ. Πετρου – Ρ. Πουλη
(Μέρος Α΄): Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Αττική: Δεδομένα από το ερευνητικό πρόγραμμα και πρόσθετα στοιχεία για την πόλη της Αθήνας και την ανατολική Αττική 139

Α. Γ. Γιαγκακη – Ε. Ζαγκουδακη – Μ. Μπορμπουδακη – Κ. Φλωρου
(Μέρος Β΄): Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Αττική: Δεδομένα από το ερευνητικό πρόγραμμα και πρόσθετα στοιχεία από τη δυτική Αττική, τον Πειραιά, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα Κύθηρα 213

Αικατερινη Αβραμιδου – Αναστασια Γ. Γιαγκακη –
Αργυρω Καραμπεριδη – Δημητρα Πετρου – Ραΐνα Πουλη

Ναοι με Εντοιχισμενα Αγγεια στην Αττικη (Μερος Α΄): Δεδομενα απο το Ερευνητικο Προγραμμα και Προσθετα Στοιχεια Για την Πολη της Αθηνας και την Ανατολικη Αττικη

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πρώτη καταγραφή στο πλαίσιο του corpus *και νέα στοιχεία*

Κατά τη διεξαγωγή του ερευνητικού προγράμματος «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες του ελληνικού χώρου: ένα ηλεκτρονικό *corpus*»[1], στο πλαίσιο της εγκεκριμένης από το Υπουργείο Πολιτισμού συνεργασίας του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με την τότε 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[2], είχαν επιλεγεί να συμπεριληφθούν στην ψηφιακή βάση δεδομένων εννέα μνημεία, στις όψεις των οποίων είχε εντοπιστεί η πρακτική εντοιχισμού εφυαλωμένων αγγείων: οι Άγιοι Θεόδωροι στην πλατεία Κλαυθμώνος, οι Άγιοι Απόστολοι Σολάκη, η Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα, το καθολικό της Μονής Καισαριανής, το καθολικό της Μονής Σωτήρος στο Αλεποχώρι, ο Ευαγγελιστής Λουκάς στη θέση Λαμπρικά στο Κορωπί, η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο

1. Για το εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα και σύνδεση στην ψηφιακή βάση δεδομένων: <https://immuredvessels.gr>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.04.2024.

2. Ευχαριστίες οφείλονται στις Επίτιμες Εφόρους Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ.κ. Ελένη Γκίνη-Τσοφοπούλου και Χαρίκλεια Κοιλάκου, καθώς και στις Διευθύντριες και στον Διευθυντή των νυν Εφορειών Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Ανατολικής Αττικής, Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, κ.κ. Έλενα Κουντούρη, Ελένη Ανδρίκου, Χριστίνα Μερκούρη και Ανδρέα Ντάρλα αντίστοιχα, για τη συνεργασία τους, καθώς και στην Προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, κ. Νίκη Βασιλικού.

και το καθολικό αλλά και το παρεκκλήσιο της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα. Σε αντίθεση, δηλαδή, με την πρακτική σε άλλες περιοχές, όπου είχε δοθεί έμφαση στον όσο το δυνατόν πιο λεπτομερή εντοπισμό μνημείων με εντοιχισμένα αγγεία, στην Αττική έμφαση δόθηκε σε εκείνα κυρίως τα μνημεία που ήταν ήδη γνωστά στην έρευνα για την ύπαρξη της εν λόγω πρακτικής, ιδίως όσα βρίσκονταν στην πόλη της Αθήνας[3]. Με αφορμή όμως τη συνεργασία των νυν Εφορειών Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Ανατολικής Αττικής, Δυτικής Αττικής και Πειραιώς και Νήσων για τη διεξοδική παρουσίαση του σχετικού υλικού στο πλαίσιο της ειδικής θεματικής ενότητας στα «Βυζαντινά Σύμμεικτα», τελικά συγκεντρώθηκαν 42 μνημεία από την περιοχή της Αττικής – εκ των οποίων 24 στην πόλη της Αθήνας και την ανατολική Αττική (Πίν. Ι), στα οποία η πρακτική είτε είναι ακόμα ορατή μέσω της ύπαρξης αγγείων ή άδειων υποδοχών είτε μαρτυρείται μέσω παλαιότερης τεκμηρίωσης. Ορισμένα, άλλωστε, παραδείγματα εντοπίστηκαν μετά την ολοκλήρωση της ψηφιακής καταγραφής. Όπως προκύπτει, τα περισσότερα νέα στοιχεία προέρχονται από τις περιοχές της δυτικής και ανατολικής Αττικής. Είναι ενδεικτικό, για παράδειγμα, ότι ενώ αρχικά στην τελευταία είχαν συμπεριληφθεί 3 μνημεία, πλέον στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται 15 ναοί. Βάσει των παραπάνω, έμφαση δόθηκε στην ανάδειξη αυτών των επιμέρους μνημείων, των γενικών χαρακτηριστικών τους και των κεραμικών. Αυτό αποτυπώνεται και στη δομή της μελέτης, καθώς τα αντίστοιχα στοιχεία για τους ναούς της πόλης Αθηνών παρουσιάζονται πιο συνοπτικά, δεδομένου του ότι είναι ήδη γνωστά στην έρευνα. Η παρουσίαση του υλικού κατανέμεται, για διευκόλυνση, ακολουθώντας τις χωρικές αρμοδιότητες των εκάστοτε Εφορειών (Μέρος Α΄ και Β΄), οι οποίες άλλωστε ανταποκρίνονται και σε γεωγραφικές ενότητες, επιτρέποντας παράλληλα την εξαγωγή παρατηρήσεων για κάθε επιμέρους περιοχή και συνολικών παρατηρήσεων στο τέλος.

Αναστασια Γ. Γιαγκακη
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ

3. Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. πιο κάτω, στα οικεία πεδία.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Εισαγωγή

Στην πόλη της Αθήνας έχουν ως τώρα εντοπισθεί σε πέντε μνημεία εντοιχισμένα εφυαλωμένα ανοικτού σχήματος αγγεία ή κενές υποδοχές για εντοιχισμένα αγγεία στην τοιχοποιία ναών. Πρόκειται για τους βυζαντινούς ναούς της Σωτείρας Λυκοδήμου[4], των Αγίων Θεοδώρων[5], της Αγίας Αικατερίνης[6] και των Αγίων Αποστόλων Σολάκη[7], καθώς και τον ναό του Αγ. Ελισσαίου[8], οθωμανικής περιόδου. Ωστόσο, ασφαλείς παρατηρήσεις επί του θέματος επιτρέπουν κυρίως οι Άγιοι Θεόδωροι, ναός που διατηρήθηκε έως τις μέρες μας με περιορισμένο αριθμό επεμβάσεων, διαφυλάττοντας έτσι πολλά από τα αρχικά, αυθεντικά χαρακτηριστικά του. Ριζικά ανακατασκευασμένη το πρώτο μισό του 19ου αι. είναι η Σωτείρα Λυκοδήμου, με επεμβάσεις ακόμα και στην ανατολική όψη της, όπου κυρίως απαντούν υποδοχές εντοιχισμού αγγείων, και η οποία ανήκει στο διατηρηθέν τμήμα του μνημείου. Ανακατασκευασμένοι είναι ο νάρθηκας των Αγίων Αποστόλων Σολάκη και η ανατολική όψη

4. Για τον ναό βλ. Ch. Bouras, The Soteira Lycodemou at Athens – Architecture, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 25 (2004), 11-23· Χ. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 232-237.

5. Για τον ναό βλ. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,* 173-179. Για τα εντοιχισμένα αγγεία, βλ. στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#17579>· Ημερομηνία επίσκεψης: 23.01.2024.

6. Για τον ναό βλ. Ι. Καρανη, Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αι., *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 28 (2007), 147-156· Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,* 129-134. Για τα εντοιχισμένα αγγεία, βλ. στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11682>· Ημερομηνία επίσκεψης: 23.01.2024.

7. Για τον ναό βλ. A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora*, τ. XX, Princeton N.J. 1971· Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,*122-126. Για τα εντοιχισμένα αγγεία, βλ. στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11695>· Ημερομηνία επίσκεψης: 23.01.2024.

8. Βλ. Αποκατάσταση-Ανακατασκευή Ι. Ναού Αγ. Ελισσαίου στο Μοναστηράκι, στο: *Αποκατάσταση Μνημείων, Αναβίωση Ιστορικών Κτιρίων στην Αττική*, τ. Γ΄, εκδ. Ν. Χαρκιολακης, Αθήνα 2006, 64-87.

του Αγίου Ελισσαίου, όπου σήμερα υπάρχουν εντοιχισμένα αγγεία, ενώ τα αγγεία που σώζονται σήμερα στην Αγία Αικατερίνη φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν κατά την εκτέλεση αναστηλωτικών εργασιών στον ναό.

Συμπληρωματικά στοιχεία στο υλικό αυτό προσφέρουν αποτυπώσεις/απεικονίσεις βυζαντινών ναών που δεν διασώθηκαν έως τις μέρες μας. Έτσι, εντοιχισμένα αγγεία αποτυπώνονται στις όψεις των Ταξιαρχών στο Σταροπάζαρο[9], του Αγίου Φιλίππου[10], του Αγίου Ιωάννη Μαγκούτη[11], ενώ εντοπίζεται και αναφορά για την ύπαρξη τριών εντοιχισμένων αγγείων στο κατά πάσα πιθανότητα μεταβυζαντινό κωδωνοστάσιο της Μεγάλης Παναγιάς που βρισκόταν στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, για τα οποία δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία[12].

Γεωγραφική κατανομή

Σε σχέση με την τοπογραφία της βυζαντινής Αθήνας, οι Άγιοι Απόστολοι, η Αγία Αικατερίνη, ο Άγιος Ελισσαίος, οι Ταξιάρχες, ο Άγιος Φίλιππος, ο Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης και η Μεγάλη Παναγιά εντάσσονται στον κύριο, συνεκτικό οικιστικό πυρήνα της πόλης, ενώ στην επέκταση του οικισμού κατά τον 11ο και 12ο αι. χωροθετείται η Σωτείρα Λυκοδήμου. Πιο απομακρυσμένοι από τον κεντρικό ιστό φαίνεται να είναι οι Άγιοι Θεόδωροι, στις παρυφές της πόλης, πολύ κοντά στο όριο του αρχαίου άστεως, στο Θεμιστόκλειο τείχος.

Από τους παραπάνω ναούς, η Σωτείρα Λυκοδήμου και η Αγία Αικατερίνη φαίνεται ότι λειτούργησαν, τουλάχιστον για κάποια περίοδο, ως καθολικά ή μετόχια μονών. Ύπαρξη μονής των Αγίων Θεοδώρων αναφέρεται στη βούλλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ προς τον λατίνο

9. Για τον ναό βλ. Ch. Bouras, The middle byzantine Athenian church of the Taxiarchs near Roman Agora, στο: *Mosaic, Festschrift for A.H.S. Megaw*, εκδ. J. Herrin, London 2001, 69-74· Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 238-239.

10. Για τον ναό βλ. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,* 240-242.

11. Για τον ναό βλ. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,*191-192.

12. Βλ. Some Christian Monuments of Athens, *The Scottish Review*, VI (July – October 1885), 103 [Μαρκήσιος του Bute]: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015030946068&seq=117>· Ημερομηνία επίσκεψης 17.12.2024. Για το μνημείο και το κωδωνοστάσιό του βλ. Χ. Μπουρας, Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγιάς Αθηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 27 (2006), 25-34. Τα αγγεία δεν διακρίνονται στις γνωστές απεικονίσεις.

αρχιεπίσκοπο Αθηνών, του 1209[13], ωστόσο η ταύτισή της με τον ιστάμενο ναό των Αγίων Θεοδώρων δεν μπορεί να είναι βέβαιη. Ο Άγιος Ελισσαίος ανήκε στην ιστορική αθηναϊκή οικογένεια Χωματιανού-Λογοθέτη και συνδέεται με το αρχοντικό της, που βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τον ναό.

Στοιχεία χρονολόγησης και αρχιτεκτονικής

Όσον αφορά στη χρονολόγηση, τα περισσότερα μνημεία εντάσσονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, εποχή άνθησης της ναοδομίας στην Αθήνα, από τον 10ο έως τον 12ο αι. Εξωγενή στοιχεία για τη χρονολόγηση παρέχονται μόνο σε δύο περιπτώσεις. Στις αρχές του 11ου αι., πριν το 1031, τοποθετείται η Σωτείρα Λυκοδήμου, με βάση τις ενθυμήσεις θανάτου που έχουν καταγραφεί στον ναό. Το έτος 1049, το οποίο αναγράφεται στην επιγραφή της δυτικής όψης, και παρά τις διαφορετικές απόψεις παλαιότερων εποχών, θεωρούμε ότι θα πρέπει να γίνει αποδεκτό ως χρόνος της ριζικής ανακαίνισης / ανακατασκευής των Αγίων Θεοδώρων, στη μορφή που σώζεται έως σήμερα, από τον σπανθαροκανδιδάτο Νικόλαο Καλόμαλο. Με βάση τυπολογικά/μορφολογικά κριτήρια, στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι. έχουν χρονολογηθεί οι Άγιοι Απόστολοι Σολάκη. Μετά τους Αγίους Αποστόλους, πιθανώς στο δεύτερο τέταρτο του 11ου αι., έχει χρονολογηθεί η Αγία Αικατερίνη. Στον 11ο αι., με προσθήκη του νάρθηκα κατά τον 12ο αι., επιτρέπουν την κατάταξη των Ταξιαρχών τα στοιχεία από τις σωζόμενες απεικονίσεις του. Στην περίοδο της φραγκοκρατίας, μετά το 1204 και με τις εύλογες επιφυλάξεις που προκαλεί η απώλεια των ίδιων των μνημείων, φαίνεται ότι ανήκουν οι δυτικές όψεις του Αγίου Ιωάννη του Μαγκούτη και του Αγίου Φιλίππου, στις οποίες αποτυπώνονται αγγεία. Τέλος, ο ναός του Αγίου Ελισσαίου ανήκει στα χρόνια μετά την Άλωση, πιθανώς στον 17ο-18ο αι., όπως μεταβυζαντινό ήταν κατά πάσα πιθανότητα και το κωδωνοστάσιο της Μεγάλης Παναγιάς.

Ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων απαντά στην ομάδα των αθηναϊκών ναών που κοσμούνταν με εντοιχισμένα αγγεία. Οι Άγιοι Απόστολοι

13. Εκδ. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, τ. 215, 1599-1602. Βλ. και Σπ. Λαμπρος, Σημείωσις περί τῆς ἐν Ἀθῆναις ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, *Παρνασσός* 2 (1878), 70-73.

Σολάκη αποτελούν ένα περίκεντρο κτήριο, πρωτότυπο συνδυασμό τετράκογχου με σταυροειδή εγγεγραμμένο τρουλλαίο ναό, με τριμερή νάρθηκα στα δυτικά. Η Σωτείρα Λυκοδήμου ανήκει στον λεγόμενο «ηπειρωτικό οκταγωνικό» τύπο, σε άμεση σχέση και εξάρτηση από το καθολικό του Οσίου Λουκά. Οι Άγιοι Θεόδωροι, τρουλλαίος σταυροειδής ναός, ακολουθεί παραλλαγή του μεταβατικού τύπου, με συνεχείς τους διαμήκεις τοίχους στο δυτικό τμήμα του ναού, χωρίς χρήση κιόνων, και σταυρεπίστεγο νάρθηκα στα δυτικά. Η Αγία Αικατερίνη είναι τετρακιόνιος τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με νάρθηκα και μεταγενέστερο περίστωο. Οι Ταξιάρχες ήταν δικιόνιος τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, με μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές ήταν ο Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης και ο Άγιος Φίλιππος, ενώ ο Άγιος Ελισσαίος είναι μικρός μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα στα δυτικά.

Διάταξη αγγείων

Τα εντοιχισμένα αγγεία στους ναούς της Αθήνας εντοπίζονται κυρίως στα τύμπανα των πλίνθινων τόξων που περιγράφουν τα πολύλοβα, κατά κανόνα δίλοβα παράθυρα, όπως άλλωστε συμβαίνει γενικότερα στα μνημεία αντίστοιχων αρχιτεκτονικών τύπων στον ελλαδικό χώρο[14]. Το μόνο τρίλοβο παράθυρο με σχετική διακόσμηση είναι αυτό στην κεντρική αψίδα της Σωτείρας Λυκοδήμου, στο τύμπανο του οποίου εντοπίζονται τρεις υποδοχές για εντοιχισμό αγγείων (Εικ. 1). Στον ίδιο ναό, θέσεις για ένα αγγείο απαντούν στα τύμπανα των τόξων των δίλοβων παραθύρων στις αψίδες των παραβημάτων και στο δυτικό τμήμα της βόρειας και νότιας όψης του κυρίως ναού[15]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα

14. Βλ. για συγκεντρωτικές παρατηρήσεις επί του θέματος: Γ. Βελενης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, 268, 270-271. Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα στα μνημεία της Μέσα Μάνης (A. G. Yangaki, Short remarks on matters of correlation of the *bacini* with the architecture of the churches of the Mesa Mani (Peloponnese), στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics,* εκδ. P. Petridis – A. G. Yangaki – N. Liaros – E. E. Bia [IHR/NHRF Research Library 10], Athens 2021, 672-676, εικ. 4-5).

15. Για τα πινάκια στον ναό βλ. Bouras, The Soteira Lycodemou, 20. Οι θέσεις των αγγείων αποτυπώνονται σε μια σειρά σχεδίων, που χρονολογούνται πριν την ανα-

παράθυρα αυτά στο δυτικό τμήμα ανήκουν στο ανακατασκευασμένο τμήμα του ναού[16]. Το βόρειο παράθυρο, πριν την ανακατασκευή, έχει αποτυπώσει ο A. Couchaud, στο σχέδιο του οποίου διακρίνεται η θέση για το αγγείο[17]. Σήμερα, στις θέσεις των αγγείων υπάρχουν μαρμάρινες πλάκες που κοσμούνται με φυλλοφόρους σταυρούς, οι οποίες πρέπει να τοποθετήθηκαν κατά την ανακαίνιση του ναού[18], αποτυπώνονται δε το 1888-1890 σε σχέδιο των R. Weir-Schultz και S. H. Barnsley[19]. Οι σήμερα σωζόμενοι δίσκοι στην ανατολική πλευρά περιβάλλονται από πλαίσιο με πλίνθους τοποθετημένους ακτινωτά, χωρίς να είναι βέβαιο ότι αυτή ήταν η αρχική διαμόρφωση.

Η πιο πλήρης σειρά, από εννέα αγγεία, εντοπίζεται στον ναό των Αγίων Θεοδώρων, στον οποίο τα αγγεία τοποθετούνται συστηματικά στα τύμπανα των τόξων των δίλοβων παραθύρων, στις τρεις πλευρές της κεντρικής κόγχης του ιερού, στις αετωματικές απολήξεις της βόρειας και νότιας κεραίας, στην αετωματική απόληξη της κεντρικής καμάρας του νάρθηκα, καθώς και στις πλάγιες όψεις του νάρθηκα[20]. Δεν

κατασκευή του. Βλ. A. Couchaud, *Choix d' églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, 18, πίν. XI 2 (<https://archive.org/details/choixdeglisesbys00couc/page/n69/mode/2up>· Ημερομηνία επίσκεψης: 05.01.2024)· A. Lenoir, *Architecture Monastique*, Paris 1856, 277 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5408464r/f306.item.r=Lenoir,%20Architecture%20monastique>· Ημερομηνία επίσκεψης: 05.01.2024). Βλ. επίσης το σχέδιο του L. A. Winstrup (βλ. Bouras, The Soteira Lycodemou, πίν. 5, όπου και άλλες αναφορές σε απεικονίσεις του ναού).

16. Βλ. Bouras, The Soteira Lycodemou, σχ. 3.

17. Couchaud, *Choix d' églises byzantines en Grèce*, πίν. XII 1.

18. Θεωρούμε ότι οι μαρμάρινοι δίσκοι αποτελούν μέρος του συνόλου των νέο-βυζαντινών γλυπτών που κατασκευάστηκαν ειδικά για τον ναό κατά τις εργασίες. Βλ. σχετ. Γ. Παλλης, Η αναβίωση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Αθήνα κατά τη βασιλεία του Όθωνα, στο: *Εγκαρδίως. Αφιέρωμα στον Νίκο Ζία*, εκδ. Α. Τοyρτα – Τz. Αλμπανη, Αθήνα 2021, 293-321, ιδίως 297-299.

19. Οι R. Weir-Schultz και S. H. Barnsley αποτύπωσαν τον ναό μετά την αποκατάστασή του. Σε ένα από τα σχέδιά τους, στο αρχείο της Βρετανικής Σχολής (αρ. BRF/01/01/01/252), αποτυπώνεται το κεντρικό παράθυρο της αψίδας με τη σημείωση «marble disks» για τους φυλλοφόρους σταυρούς που απεικονίζονται στη θέση των αγγείων (<https://digital.bsa.ac.uk/results.php?department=Archive&collection=Byzantine+Research+Fund&order=numasc&start=201&irn=2435>· Ημερομηνία επίσκεψης: 05.01.2024).

20. Σημειώνουμε ότι το παράθυρο στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα είναι αποτέλεσμα εργασιών αποκατάστασης των αρχών του 20ού αι. (βλ. Α. Καραμπεριδη, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στην Αθήνα. Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του τον 19ο και τις

χρησιμοποιήθηκαν αγγεία στα δίλοβα παράθυρα του τρούλλου. Δύο από τα αγγεία αυτά σώζονταν στη θέση τους έως το 1978[21]. Σε όλες τις περιπτώσεις τα αγγεία εντάσσονται και συμπληρώνουν τη σύνθεση της κεραμοπλαστικής διακόσμησης των τυμπάνων. Ένα ακόμα κεραμικό εντοπίστηκε κατά τις εργασίες στερέωσης του μνημείου το 2023, στο τόξο του τυμπάνου του παραθύρου της πρόθεσης.

Στις σωζόμενες απεικονίσεις των Ταξιαρχών της Ρωμαϊκής Αγοράς[22], πινάκια εικονίζονται στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της κόγχης και της νότιας κεραίας του σταυρού, σημεία που ανήκουν στην αρχική φάση του ναού. Έχει ενδιαφέρον ότι στο σχέδιο που δημοσιεύει ο J. Gailhabaud, το 1854, το οποίο θεωρείται ότι αποτυπώνει την δυτική όψη του αρχικού ναού, χωρίς τον νάρθηκα, αγγείο υπάρχει και στο τύμπανο του παραθύρου της δυτικής κεραίας (Εικ. 2). Στην λιθογραφία του Th. du Moncel διακρίνονται αγγεία και στα τύμπανα των τριών δίλοβων παραθύρων, δύο εκατέρωθεν της κεντρικής θύρας και ενός ψηλότερα, κεντρικά, κάτω από το κωδωνοστάσιο, στη δυτική όψη του μεταγενέστερου νάρθηκα. Τέλος, στο σχέδιο της ανατολικής όψης, ενδιαφέρον έχει η απεικόνιση πινακίου(;), στην τοιχοποιία του αετώματος, πάνω από την κόγχη, σημείο στο οποίο δεν έχει σημειωθεί τοποθέτηση πινακίου σε άλλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της Αθήνας.

Στην Αγία Αικατερίνη, αγγεία έχουν εντοιχιστεί στο τύμπανο των δίλοβων παραθύρων των κεραιών του σταυρού στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά, όπου περιβάλλονται από τεμάχια πλίνθων σε ακτινωτή

αρχές του 20ού αιώνα, στο: "*Φῶς Ἱλαρόν*". *Αφιέρωμα στη μνήμη Αθανασίου Παλιούρα*, Αθήνα 2024, 133-148).

21. Το πινάκιο του κεντρικού παράθυρου της κόγχης, με φυτικό διάκοσμο, έχει επίσης αποτυπωθεί την περίοδο 1888-1890 από τους R. Weir-Schultz και S. H. Barnsley (αρχείο Βρετανικής Σχολής αρ. BRF/01/01/01/252, βλ. παραπάνω υποσημ. 19).

22. Βλ. τη λιθογραφία του Th. DuMoncel, *Vues pittoresques des monuments d'Athènes*, Paris 1845, πίν. XIV, καθώς και τα σχέδια του J. Gailhabaud, *L'architecture de Ve au XVIIe siècle*, τ. I, Paris 1854 (αναδημοσιευμένα πολλάκις βλ. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, εικ. 231). Για την ταύτιση του ανώνυμου ναού του Gailhabaud με τους Ταξιάρχες βλ. Gailhabaud, *L'architecture,* 239 και του A. Lenoir βλ. Lenoir, *Architecture Monastique*, 289. Σχέδια του Lenoir δημοσιεύονται από τον Gailhabaud, *Monuments anciens et modernes*, τ. 2.1 *Moyen Age*, Paris 1853 (αναδημοσίευση στο: Α. Ξυγγοπουλος, *Εὑρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Α. Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων*, τ. 1. Ἀθηνῶν, τεύχ. Β, Αθήνα 1929, εικ. 101).

διάταξη. Αν και πρόκειται για σημεία τα οποία έχουν επισκευαστεί και τα πιάτα που βρίσκονται στις θέσεις αυτές είναι έργα του τέλους του 19ου – αρχών 20ού αι., θεωρούμε πολύ πιθανό κατά την επισκευή να επαναλήφθηκε το αρχικό σχέδιο του ναού.

Αντίθετα, η θέση του μοναδικού εφυαλωμένου αγγείου στους Αγίους Αποστόλους δεν τεκμηριώνεται επαρκώς. Ενσωματώνεται στο τύμπανο του παραθύρου της νότιας πλευράς του ανακατασκευασμένου νάρθηκα. Το παράθυρο έχει κατασκευαστεί κατ' αναλογία με αυτά του τρούλλου, στα οποία ωστόσο δεν φαίνεται να εντοπίστηκαν κεραμικά, χωρίς να έχουν διασωθεί στοιχεία για την αρχική μορφή, ακόμα και την ύπαρξη του συγκεκριμένου παραθύρου του νάρθηκα[23].

Αγγείο στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου στο αέτωμα της δυτικής όψης αποτυπώνεται στις σωζόμενες απεικονίσεις του Αγίου Φιλίππου[24]. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή έξι ακόμα κεραμικά[25] διατάσσονται καθ' ύψος, ανά τρία εκατέρωθεν του παραθύρου εντοιχισμένα στην τοιχοποιία του ναού. Κεραμικά στην τοιχοποιία του αετώματος, εκατέρωθεν του γνωστού θωρακίου, απεικονίζει ο Couchaud[26] και στον Άγιο Ιωάννη Μαγκούτη, ωστόσο η απουσία του στοιχείου αυτού από άλλες απεικονίσεις του ναού[27] δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για το θέμα.

Η χρήση εντοιχισμένων κεραμικών στον ναό του Αγίου Ελισσαίου τεκμηριώνεται σε μία από τις ελάχιστες σχεδιαστικές απεικονίσεις (σκαρίφημα του Κ. Χέλμη το 1931) και στη μοναδική γνωστή φωτογραφία

23. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, 12, πίν. 9f, 33.

24. Βλ. τα σχέδια του P. Durand (Τ. Καλαντζοπουλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durant*, Αθήνα 2002, 74) και του M. G. Bindesboll (αναδημοσίευση στο Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,* εικ. 233, 235), καθώς και το σχέδιο του Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, 12, πίν. II.1.

25. Σημειώνουμε ότι ο Couchaud (Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*) απεικονίζει μόνο τέσσερα αγγεία, στις τέσσερις γωνίες του παραθύρου. Ωστόσο η παρουσία των έξι αγγείων στα δύο άλλα σχέδια, αλλά και γενικότερα η μειωμένη αξιοπιστία των σχεδίων του Couchaud, επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για λάθος.

26. Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*,15, πίν. V, εικ. 1.

27. Βλ. σχέδιο του Ch. Hansen (I. Haugsted, Τα ελληνικά τετράδια σχεδίων του αρχιτέκτονα Χριστιανού Χάνσεν, *Αρχαιολογία* 17 (1985), πίν. 7) και του P. Durand (Καλαντζοπουλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας,* 76, 77, 78, αναδημ. Μπουρας, *Βυζαντινή Αθήνα,* 167).

του (από τον Γ. Βαλέτα το 1940), ενώ μαρτυρείται από τον Μ. Χατζηδάκη, σε περιγραφή του για το μνημείο πριν την αυθαίρετη κατεδάφισή του τον Ιούνιο του 1943[28]. Βάσει αυτών, στην ανατολική όψη του ναού υπήρχαν τέσσερα κεραμικά –και ακριβέστερα οι θέσεις υποδοχής τους– τοποθετημένα ανά δύο εκατέρωθεν δύο στενών φεγγιτών που ανοίγονταν πάνω από την κόγχη, έτσι ώστε να διαμορφώνουν από κοινού σχήμα σταυρού. Η σύνθεση αυτή έχει αναπαραχθεί κατά την αποκατάσταση του ναού το 2004, στο πλαίσιο της οποίας τόσο η ανατολική όσο και η βόρεια όψη του ανακατασκευάσθηκαν επί των καταλοίπων τους, σύμφωνα με τη διαθέσιμη για την αρχική μορφή τους τεκμηρίωση.

Εντοιχισμένα κεραμικά

Από τα εφυαλωμένα κεραμικά που κοσμούσαν αρχικά τους βυζαντινούς ναούς, όπως είναι γνωστά βάσει των στοιχείων που προαναφέρθηκαν, τρία μόνο γνωρίζουμε ως φυσικά αντικείμενα, και τα τρία από τους Αγίους Θεοδώρους.

Τα δύο γνωστά πινάκια σώζονταν στη θέση τους έως το 1978, δημοσιευμένα από τον Γ. Νικολακόπουλο[29], οπότε απομακρύνθηκαν. Το πρώτο βρισκόταν στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της δυτικής όψης, εντός πλινθοπερίκλειστου πλαισίου και σήμερα φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ως μακροχρόνιο δάνειο από

28. Μ. Χατζηδακης, Παληά Ἀθηναϊκά Μνημεῖα. Ὁ Ἅγιος Ἐλισσαῖος, *Καλλιτεχνικά Νέα*, Αθήνα, 21-8-1943. Το κείμενο αναδημοσιεύεται στο: *Αποκατάσταση Μνημείων,* εκδ. Χαρκιολακης, μαζί με το σκαρίφημα του 1931 και τη φωτογραφία του Γ. Βαλέτα.

29. Βλ. Γ. Νικολακοπουλος, *Ἐντοιχισμένα κεραμεικὰ στὶς ὄψεις τῶν μεσαιωνικῶν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας,* Αθήναι 1978, 21-22. Βλ. και *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Αθήνα Παλαιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986*, Αθήνα 1986, 228-229 αρ. 262 (Αι. Παντελιδου)· Κ. Κορρε-Ζωγραφου, *Τά Κεραμεικά τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου,* Αθήνα 1995, 70-71, εικ. 117· Α. Γιαγκακη, Λήμματα ά.α. 1755, 1756, στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας: Ένα ηλεκτρονικό corpus* <https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#17583> και <https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#17585>· Ημερομηνία επίσκεψης: 19.01.2024. Για τον εντοπισμό οστράκου ενός ακόμα αγγείου, στο τύμπανο του δίλοβου ανατολικού παραθύρου της κεντρικής κόγχης, βλ. Γ. Νικολακοπουλος, Ένα νέο κεραμεικό εύρημα εντοιχισμένο στους Αγίους Θεοδώρους της Πλατείας Κλαυθμώνος, *Κεραμικά Χρονικά* 48 (1988), 8-12, εικ. 2.

την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών[30] (Εικ. 3). Πρόκειται για συγκολλημένο και συμπληρωμένο εφυαλωμένο βαθύ πινάκιο με γραπτό διάκοσμο[31]. Φέρει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, κοίλα τοιχώματα και κάθετο χείλος, έχοντας αποκεκρουσμένο το κεντρικό τμήμα στον πυθμένα, τμήμα του τοιχώματος και του χείλους. Η κεραμική ύλη είναι υποκάστανου χρώματος, καλής όπτησης. Εσωτερικά σε λευκό βάθος εικονίζεται πτηνό, πιθανώς αετός[32], με ανοιχτά φτερά με μεταλλικό χρώμα, στην απόχρωση του χαλκού, αποχρωματισμένου σε μεγάλο βαθμό, η κεφαλή του οποίου δεν σώζεται. Τα ενδιάμεσα κενά πληρούνται με φύλλα κισσού και κλαδιά, καθώς και σπειροειδή μοτίβα αντίστοιχου χρώματος. Εξωτερικά εντοπίζονται ίχνη χρώματος σε κυκλοτερή διάταξη. Το αγγείο καλύπτεται με υποκίτρινη εφυάλωση στις δύο όψεις, κρακελαρισμένη στην εσωτερική επιφάνεια.

Το δεύτερο πινάκιο βρισκόταν στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας κεραίας, χωρίς να πλαισιώνεται από πλίνθους. Το χείλος του αγγείου βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την εξωτερική επιφάνεια του τοίχου, όπως συνέβαινε με το πρώτο. Το αγγείο φυλάσσεται στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών[33] (Εικ. 4). Πρόκειται για συγκολλημένο και συμπληρωμένο επίσης εφυαλωμένο βαθύ πινάκιο[34]. Φέρει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, κοίλα τοιχώματα και οριζόντια διαμορφωμένο ταινιωτό χείλος, έχοντας αποκεκρουσμένο τμήμα της βάσης και του τοιχώματος. Η κεραμική ύλη είναι υποκίτρινου χρώματος, καλής όπτησης. Κοσμείται εσωτερικά με γραπτό διάκοσμο με μεταλλικό χρώμα σε λευκό βάθος. Αποδίδονται τρία ακτινωτά μεταξύ τους λογχόσχημα μοτίβα που αποδίδουν σχηματοποιημένα φύλλα και κοσμούνται εσωτερικά με τριγωνικό μοτίβο στο κέντρο και σπειροειδές θέμα στη βάση τους. Φυτικά σχηματοποιημένα μοτίβα εικονίζονται στα διάχωρα. Φέρει εσωτερικά και εξωτερικά υποκίτρινη εφυάλωση. Πρόκειται για Αιγυπτιακά φατιμιδικής

30. Το αγγείο είναι καταχωρημένο με αριθμό καταγραφής 1ης Ε.Β.Α.: 1574.

31. Οι διαστάσεις του αγγείου είναι: διάμετρος χείλους 28 εκ., διάμετρος βάσης 14 εκ. και ύψος 8,6 εκ.

32. A. G. Yangaki, Speaking Ceramics: The Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory, *Byzantina Symmeikta* 32 (2022) *Appendix*, 35-36.

33. Καταχωρημένο με αρ. εισ. 1ης Ε.Β.Α.: 4648.

34. Οι διαστάσεις του αγγείου είναι: διάμετρος χείλους 25 εκ., διάμετρος βάσης 12,3 εκ. και ύψος 6,7 εκ.

εποχής[35] αγγεία που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 11ου αι.[36], τα οποία ενσωματώθηκαν στο μνημείο κατά την ανέγερσή του.

Τμήμα ενός ακόμα αγγείου εντοπίστηκε σωζόμενο αποσπασματικά κατά τις εργασίες στερέωσης του μνημείου το 2023, στο τόξο του τυμπάνου του παραθύρου της πρόθεσης (Εικ. 5). Το αγγείο αποκολλήθηκε, συντηρήθηκε, εν μέρει συμπληρώθηκε και φυλάσσεται στις αποθήκες της ΕΦΑΠΑ[37]. Αποτελεί τμήμα μονόχρωμου εφυαλωμένου αγγείου[38]. Η κεραμική ύλη είναι ερυθρωπή, λεπτόκοκκη, καλά ψημένη, με λίγα ασβεστολιθικά εγκλείσματα. Διατηρείται η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση του και τμήμα του λοξού τοιχώματος. Το μέγιστο τμήμα της εσωτερικής του επιφάνειας έχει φθαρεί. Σε λεπτό στρώμα υπόλευκου επιχρίσματος εσωτερικά και εξωτερικά φέρει εφυάλωση έντονου πράσινου χρώματος εσωτερικά, ενώ στην καλύτερα διατηρημένη εξωτερική επιφάνεια, φέρει στιλπνή λαδοπράσινη εφυάλωση που καλύπτει σχεδόν το σύνολο της, πλην τμήματος της βάσης. Το εφυαλωμένο αγγείο χρονολογείται στον 13ο-14ο αι.[39] και προφανώς τοποθετήθηκε στη συγκεκριμένη θέση, σε

35. Νικολακοπουλος, *Έντοιχισμένα κεραμεικά·* Yangaki, Speaking Ceramics, 34-35. Για ανάλογα αγγεία: Α. Μπαλλιαν – Μ. Μωραϊτου, Αίθουσα Ι: Ο ισλαμικός κόσμος από τον 7ο έως τον 12ο αι., στο: *Μουσείο Μπενάκη, Οδηγός του μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*, εκδ. Α. Μπαλλιαν, Αθήνα 2006, 67, αρ. 51-52· *Βυζάντιο & Άραβες. Οκτώβριος 2011 – Ιανουάριος 2012. Κατάλογος Έκθεσης. Byzantium & The Arabes. October 2011 January 2012. Exhibition catalogue,* Θεσσαλονίκη 2011, 88, αρ. 34 (Μ. Μωραϊτου) (για αντίστοιχης κατηγορίας κλειστό αγγείο με φυτικό διάκοσμο).

36. Για όλη την προβληματική γύρω από υστερότερη χρονολόγηση των αγγείων από τον G. Sanders (G. D. R. Sanders, William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements, *Hesperia* 84.3 (2015), 620-621) βλ. αναλυτικά: Yangaki, Speaking Ceramics, 35, υποσημ. 105.

37. Καταχωρημένο με αρ. εισ. ΕΦΑΠΑ: ΒΕ44893.

38. Οι σωζόμενες διαστάσεις του αγγείου είναι: μέγιστη διάμετρος τοιχώματος 17,7 εκ., διάμετρος βάσης 11 εκ. και μέγιστο ύψος 2,5 εκ.

39. Για παράλληλα, βλ. ενδεικτικά Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζη – Ν. Ζηκος, *Εφυαλωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων από τη Θράκη. Απόπειρα ανάγνωσης ανασκαφικών ευρημάτων*, Θεσσαλονίκη 2007, 116, αρ. 119· Α. Γιαγκακη – Ο. Γκρατζιου, *Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας. Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος,* Ρέθυμνο 2012, 103-104, αρ. 131 (Α. Χουστουλακη)· A. G. Yangaki, *Ceramics in Plain Sight: The* Bacini *of the Churches of Crete. "Reflections" of the Late Medieval and the Early Modern Material Culture of the Island*, τ. Ι, *The Regional Unit of Chania*, Athens 2021, 124, εικ. 138, 247, αρ. CH.48.3 (για ανάλογη εφυάλωση σε αγγείο εντοιχισμένο στον ναό της Παναγίας στη Λισσό, 14ος αι.).

μεταγενέστερη της ανέγερσης του ναού φάση, ίσως κατά την εκτέλεση κάποιων εργασιών επισκευής, αφού είναι σαφές ότι κατατμήθηκε σε όλες τις πλευρές του, προκειμένου να προσαρμοστεί στον διαθέσιμο χώρο. Σημειώνουμε ότι στην αντίστοιχη θέση, στο τύμπανο του δίλοβου ανοίγματος του διακονικού, υπάρχει ψευδοκουφικός διάκοσμος διατηρούμενος σε άριστη κατάσταση.

Νεότερα έργα, που τοποθετήθηκαν στα μνημεία κατά τις εργασίες αποκατάστασης/ανακατασκευής, είναι τα αγγεία που εντοπίζονται εντοιχισμένα στους υπόλοιπους ναούς της Αθήνας που προαναφέρθηκαν.

Τα τρία πινάκια στον ναό της Αγίας Αικατερίνης είναι όμοιων διαστάσεων και τύπου και φέρουν γραπτή διακόσμηση σε λευκό βάθος με άχρωμη εφυάλωση, στα πρότυπα των κεραμικών Ιζνίκ (Εικ. 6, 7, 8). Ο διάκοσμός τους –πανομοιότυπος σε αυτά της βόρειας και νότιας πλευράς– αναπτύσσεται με κυρίαρχες γαλαζοπράσινες και ιώδεις αποχρώσεις σε όλη σχεδόν την επιφάνεια των αγγείων: το πεπλατυσμένο χείλος διατρέχει γαλαζοπράσινη ταινία που εμπεριέχει εναλλάξ ρομβόσχημα και φυτικά ή μόνο φυτικά μοτίβα, ενώ το σώμα κοσμούν οκτάφυλλο σχηματοποιημένο άνθος ή αστέρι, με περίτεχνη απόδοση και μικρότερα παραπληρωματικά στοιχεία. Τα πινάκια χρονολογήθηκαν παλαιότερα στο β΄ ήμισυ του 16ου-αρχές 17ου αι.[40] ως δείγματα κεραμικής Ιζνίκ, ωστόσο, με βάση το είδος τους και την απόδοση του διακόσμου μπορούν να αναγνωριστούν ως έργα των παραγωγών είτε της Οθωμανικής είτε της Φαληρικής «Κιουτάχειας» του 20ού αι. και σχετίζονται με αναστηλωτικές επεμβάσεις στο μνημείο, μάλλον στις αρχές του 20ού αι.[41].

40. Γ. Α. Νικολακοπουλος, Εντοιχισμένα Κεραμικά Εκκλησιών, *Αρχαιολογία* 33 (1989), 66-67.

41. Α. Γιαγκακη – Ν. Μπετεινης, Λήμματα ά.α 0051, 0052, 0053, στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11685>, <https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11689>, <https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11690>· Ημερομηνία επίσκεψης: 11.01.2024. Ως προς τον χειρισμό του χρώματος, τα αγγεία αρχικά μπορούσε να θεωρηθεί ότι ενδεχομένως σχετίζονταν με τα εργαστήρια της Ρόδου της εταιρείας ICARO RODI της περιόδου 1928-1946 (βλ. Γ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *ICARO – ΙΚΑΡΟΣ. Το Εργοστάσιο Κεραμικών της Ρόδου. The Pottery Factory of Rhodes 1928-1988*, Αθήνα 2017, 172, Φ. 246). Όμως βάσει των επιμέρους γνωρισμάτων των αντικειμένων η απόδοσή τους στις παραγωγές της Οθωμανικής ή της Φαληρικής «Κιουτάχειας» είναι πιο πιθανή. Ευχαριστούμε τον συνάδελφο Ν. Λιάρο που κατεύθυνε την έρευνά μας προς

Το πινάκιο στους Αγίους Αποστόλους (Εικ. 9), στο παράθυρο του ανακατασκευασμένου νάρθηκα του ναού, εντάσσεται στην κατηγορία των Τσανάκκαλε και έχει χρονολογηθεί στον προχωρημένο 18ο αι.[42]. Η διακόσμησή του είναι γραπτή, με ιώδες χρώμα σε λευκό βάθος, κάτω από άχρωμη εφυάλωση και συνίσταται σε ένα κεντρικό σχηματοποιημένο μοτίβο στον πυθμένα (τρίλοβο μετάλλιο που πλαισιώνει τρίγωνο) και ταινία, με κατά τμήματα θέμα πλέγματος στο οριζόντιο χείλος του αγγείου.

Τα τέσσερα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στον ναό του Αγίου Ελισσαίου (Εικ. 10-11) είναι σύγχρονης περιόδου, διακοσμημένα γραπτά με πράσινο χρώμα και λεπτομέρειες σε κίτρινο σε λευκό βάθος, με ένα κεντρικό σχηματοποιημένο μοτίβο στον πυθμένα (δέντρο, τρίλοβο μετάλλιο που πλαισιώνει τρίγωνο, μετάλλιο που κοσμείται με φυτικά θέματα, σκεύος με τρίλοβο φυτικό θέμα) και ταινία με πλέγμα κατά τμήματα στο χείλος, στα πρότυπα κεραμικών Τσανάκκαλε των μέσων του 18ου αι.[43], όπου απαντούν αντίστοιχες ταινίες, αναφερόμενες

αυτές, καθώς δεν είναι πολλές οι δημοσιεύσεις για τις σύγχρονες παραγωγές κεραμικής της Ελλάδας. Για την Οθωμανική Κιουτάχεια: H. Bilgi – İ. Z. Vermeersch, *Kütahya. Sadberk Hanım Museum Kütahya Tiles and Ceramics Collection*, Istanbul 2018. Για τη Φαληρική «Κιουτάχεια»: Λ. Θεοδωριδου-Σωτηριου, Κεραμικός διάκοσμος στα κτίρια της Εθνικής Τράπεζας κατά τον μεσοπόλεμο, *MonuMenta magazine for the physical and architectural heritage in Greece and Cyprus* (02-01-2012), 1-7 (παραγωγή πλακιδίων)· Ν. Θ. Κοπιας, *Ενθύμιον Κιουτάχειας. Αποτυπώσεις της ιστορίας στην κεραμική της Κιουτάχειας*, Αθήνα 2021. Για τις επεμβάσεις στο μνημείο από τα μέσα του 19ου αι. καθώς και στις αρχές του 20ού αι. (1917-1927) βλ. Καρανη, Οικοδομικές επεμβάσεις, 152-153. Βλ. σχετικά με αυτή την ερμηνεία και: Yangaki, Speaking Ceramics, 112.

42. Α. Γιαγκακη – Ν. Μπετεινης, Λήμμα ά.α. 0054, στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11697>· Ημερομηνία επίσκεψης: 11.01.2024.

43. Για παράλληλα βλ. ενδεικτικά, Κορρε-Ζωγραφου, *Τά Κεραμεικά τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου,* 198-199, εικ. 368-379· Η Ιδια, *Τα Κεραμεικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Υπουργείο Αιγαίου, χ.χ., 283-284, εικ. 389 (για παρόμοιο κεντρικό θέμα και ίδιο δικτυωτό διάκοσμο στο χείλος), 286, εικ. 396, πάνω (για ίδιο δικτυωτό διάκοσμο στο χείλος), 288. Για την προβληματική γύρω από τη χρονολόγηση των κεραμικών και τη σχετική βιβλιογραφία: Α. Γ. Γιαγκακη, Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασίθι, στο: *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο Κόσμος / Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering,* εκδ. Α. Παπαδια-Λαλα – Μ. Δ. Ευθυμιου – Π. Κονορτας – Δ. Μ. Κοντογεωργης – Κ. Κωνσταντινιδου – Ι. Μαντουβαλος – Β. Σειρηνιδου, Αθήνα 2021, 78, υποσημ. 23-25.

ως «καφασωτό πλέγμα», περιμετρικά στο χείλος, αλλά και ανάλογα πολύλοβα μετάλλια[44]. Τα αγγεία που έχουν εντοιχιστεί στον Άγιο Ελισσαίο αποτελούν ενδιαφέρουσες περιπτώσεις αντικαταστάσεων που τοποθετήθηκαν το 2004 κατά τις εργασίες στο μνημείο[45]. Αποτελούν ένα από τα υστερότερα παραδείγματα αντικαταστάσεων που απαντούν ήδη από τον 18ο αι. με στόχο τη διατήρηση μιας πρακτικής[46].

Αργυρω Καραμπεριδη – Αικατερινη Αβραμιδου – Ραΐνα Πουλη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Αναστασια Γ. Γιαγκακη

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

Εισαγωγή

Από την περιοχή της ανατολικής Αττικής, εκτός από το Καθολικό της Μονής Καισαριανής, είχαν συμπεριληφθεί στις καταγραφές του *corpus*, ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, ο ναός του Αγίου Λουκά στο Κορωπί και η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο. Η περιοχή της ανατολικής Αττικής, πάντως, συνολικά –με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία– διασώζει 15 μνημεία όπου απαντά αυτή η πρακτική. Εκτός από τις περιπτώσεις του Καθολικού της Μονής Καισαριανής ή του Αγίου Γεωργίου-Ομορφοκκλησιάς στο Γαλάτσι, όπου διατηρούνται οι άδειες υποδοχές, ή την περίπτωση του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο, του οποίου το αγγείο έχει παρουσιαστεί διεξοδικά[47], έμφαση δίνεται ακολούθως στα μνημεία των Μεσογείων[48].

---

44. Κορρε-Ζωγραφου, *Τα Κεραμεικά του Αιγαίου*, 283-284, 286, 288.

45. Για τις εργασίες αποκατάστασης βλ. παραπάνω υποσημ. 8. Είναι σαφές, βάσει των λεπτομερειών του διακόσμου τους, ότι όλα τα αγγεία αποτελούν παραγωγή του ίδιου εργαστηρίου.

46. Βλ. λεπτομερώς για το θέμα των αντικαταστάσεων: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 172-178.

47. Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής. Νέα στοιχεία, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 11 (1983), 234-235, εικ. 8.

48. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αγγεία του ναού της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στον Όλυμπο (για μια πρώτη παρουσίαση: Νικολακοπουλος, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, 67-69).

Γεωγραφική κατανομή

Με εξαίρεση τη Μονή Καισαριανής και τον ναό του Αγίου Γεωργίου–Ομορφοκκλησιάς στο Γαλάτσι, οι οποίοι βρίσκονται πέριξ των Αθηνών, οι υπόλοιποι ναοί εκτείνονται ανατολικά, σε απόσταση περίπου 80 χιλιομέτρων από τη Μονή Καισαριανής, στους οικισμούς (από δυτικά προς ανατολικά): Κορωπί, Μαρκόπουλο, Καλύβια, Λαυρεωτικός Όλυμπος, Κουβαράς και Κερατέα. Πολύ βορειότερα από τους άλλους και σε μεγάλη απόσταση βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο. Ορισμένοι ναοί βρίσκονται εντός του εκάστοτε σύγχρονου οικιστικού πυρήνα (Άγιος Δημήτριος στο Κορωπί, Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα στο Μαρκόπουλο, Άγιος Χαράλαμπος και Αγία Παρασκευή στην Κερατέα), άλλοι αποτελούν σήμερα κοιμητηριακούς ναούς (Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια, Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Λαυρεωτικό Όλυμπο και Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο). Ο ναός της Αγίας Τριάδας στα Λαμπρικά και ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον Κουβαρά αποτελούν καθολικά μονών, ενώ οι Ταξιάρχες Καλυβίων επίσης είχαν λειτουργήσει ως μοναστικό εξάρτημα[49].

Στοιχεία αρχιτεκτονικής και χρονολόγησης

Μεγαλύτερη ποικιλία σε αρχιτεκτονικούς τύπους εμφανίζεται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και τον 13ο αι. Τον 12ο αι. εντοιχισμένα αγγεία εμφανίζονται σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς (Καθολικό Μονής Καισαριανής, Άγιος Γεώργιος-Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι) και στον νάρθηκα του σταυρεπίστεγου ναού του Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά. Στον 13ο αι. απαντούν σε τρίκλιτο σταυρεπίστεγο ναό (Άγιος Νικόλαος Κάλαμος). Η χρήση της πρακτικής κατά την περίοδο του 12ου-13ου αι. μαρτυρείται επίσης σε ναό ελεύθερου σταυρού με τρούλλο (Παναγία Βαραμπά). Είναι σημαντική η παρατήρηση

49. Βλ. αναλυτικά πιο κάτω. Για τη Μονή Καισαριανής και την Ομορφοκκλησιά (Άγιος Γεώργιος), που δεν εξετάζονται αναλυτικά: Α. Κ. Ορλανδος, *Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά*, Αθήνα 1921· A. H. S. Megaw, The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, *BSA* 32 (1931-1932), 101, 112, 113, εικ. 4, 1, 116, 121, 123, 125, 129· Α. Καρακατσανη-Βασιλακη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιὰς στὴν Ἀθήνα*, Αθήνα 1971· Θ. Χατζηδακη, *Τὸ Μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς*, Αθήνα 1977· Α. Παντελιδου-Αλεξιαδου, Τα Μοναστήρια του Υμηττού, στο: *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (24/12/1995), 18-20· Χ. Μπουρας – Λ. Μπουρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 99-102.

ότι δεν διατηρούνται πληροφορίες για τον 14ο και τον 15ο αι. και η πρακτική αναβιώνει δυναμικά πολύ αργότερα, στη διάρκεια του 17ου και κυρίως του 18ου αι. στα Μεσόγεια. Ο μεγαλύτερος αριθμός ναών του καταλόγου εντάσσεται χρονολογικά στην οθωμανική περίοδο και κυρίως στον 18ο αι.[50]. Ωστόσο, σύμφωνα με νεότερα στοιχεία που έχουν έλθει στο φως τα τελευταία χρόνια, ο 18ος αι. φαίνεται ότι αποτελεί εποχή ανακαίνισης και όχι ανέγερσης νέων ναών (π.χ. καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας Λαμπρικών Κορωπίου, Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου, Αγία Παρασκευή Κερατέας). Σε αυτή την περίοδο κυριαρχούν οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί (Άγιος Δημήτριος στο Κορωπί, καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας και Ευαγγελιστής Λουκάς Λαμπρικών, Αγία Παρασκευή-Αγία Θέκλα και Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μαρκόπουλο, Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο, Άγιος Χαράλαμπος και Αγία Παρασκευή Κερατέας), ενώ απαντούν και ξυλόστεγοι (Μεταμόρφωση και Ταξιάρχες στα Καλύβια, Άγιος Αθανάσιος Κουβαρά) (Πίν. Ι). Στην ίδια περίοδο είναι ενδιαφέρουσα η χρήση εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς κυρίως μονόχωρους καμαροσκέπαστους στις περιοχές του Κορωπίου, του Μαρκοπούλου και της Κερατέας και λιγότερο σε ξυλόστεγες βασιλικές που εντοπίζονται στα Καλύβια και στον Κουβαρά. Επομένως από ναούς διαφορετικών αρχιτεκτονικών τύπων στη μεσοβυζαντινή περίοδο, παρατηρείται μια σταθερή επιλογή σε τύπους μεταβυζαντινών μνημείων. Ακολούθως δεν έχει συμπεριληφθεί ο μονόκλιτος καμαροσκεπής ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο κοιμητήριο του Μαρκοπούλου (Πίν. Ι), τοιχογραφημένος το 1767, στον

50. Για την περίοδο αυτή στα Μεσόγεια: Χ. Μπουρας – Α. Καλογεροπουλου – Ρ. Ανδρεαδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Αθήνα 1969· Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Τα "Μεσόγεια" από την επικράτηση του Χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση, στο: *Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001, 199-221· Ν. Παπαγιαννακος, Η άνθιση της αγροτικής εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής κατά το 18ο αι. στο Μαρκόπουλο Μεσογαίας, στο: *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (στο εξής: ΕΣΝΑ), Σπάτα 2006, 421-438· Ο Ιδιος, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας στη ΝΑ. Αττική κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, στο: *Πρακτικά ΙΒ΄ ΕΣΝΑ,* Καλύβια 2008, 495-509· Λ. Ορφανου, Μια «σχολή» ζωγράφων κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα στην Αττική, στο: *Πρακτικά ΣΤ΄ ΕΣΝΑ,* Μαρκόπουλο 1995, 38-67· Ν. Ζιας, Η ζωγραφική κατά τον 18ο αιώνα στη Ν.Α. Αττική, στο: *Πρακτικά Ζ΄ ΕΣΝΑ*, Κορωπί 1998, 172-176· Α. Λαζαριδου, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου σε ναούς των Μεσογείων. Νέες παρατηρήσεις, στο: *Πρακτικά ΙΣΤ΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 2018, 577-592.

ανατολικό τοίχο του οποίου διατηρούνται δέκα υποδοχές εντοιχισμένων αγγείων κάτω από επιχρίσματα[51].

Δημητρα Πετρου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
Αναστασια Γ. Γιαγκακη

Διατάξεις αγγείων

Για τον 12ο και 13ο αι. η πρακτική υιοθετείται πάνω από την είσοδο, σε τύμπανα δίλοβων παραθύρων ή πάνω από απλά παράθυρα και στην αετωματική απόληξη πλευρών ή εγκάρσιας καμάρας. Αν και τα παραδείγματα είναι λίγα, η επιλογή των θέσεων δεν ξενίζει, αλλά ακολουθεί τις γενικές τάσεις που έχουν ήδη καταγραφεί για εκείνη την περίοδο[52]. Ως προς τους τρόπους εντοιχισμού, ενώ συνήθως τα αγγεία εντοιχίζονται σε υποδοχές κατάλληλα λαξευμένες στην αργολιθοδομή, ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις της Καισαριανής και της Ομορφοκκλησιάς, όπου αγγεία είναι πλινθοπερίκλειστα, ενώ στην τελευταία απαντά και εντοιχισμός εντός υποδοχών ειδικά λαξευμένων σε πώρινα ή λίθινα στοιχεία της τοιχοποιίας, στοιχείο όχι τόσο κοινό σε ναούς του ελλαδικού χώρου, αν και απαντά και στο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Αλεποχώρι, ενώ από τον πελοποννησιακό χώρο χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Παναγίας στον Μέρμπακα (Αγία Τριάδα)[53]. Σε ιταλικά μνημεία αυτή η πρακτική είναι ευρύτατα διαδεδομένη[54].

Για την εποχή του 17ου και 18ου αι. στα Μεσόγεια, σε πέντε περιπτώσεις μνημείων, στο Κορωπί, στο Μαρκόπουλο, στα Καλύβια, στον Κουβαρά και στην Κερατέα, εντοπίζονται αγγεία και στην ανατολική αετωματική απόληξη[55], εκτός από τη δυτική. Είτε είναι ένα μεμονωμένο, είτε σε σταυρόσχημη ή τριγωνική διάταξη ή σχηματισμό βέλους.

51. Παπαγιαννακος, Η άνθιση, 421-438, εικ. 3α1.

52. Βλ. λεπτομερώς: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 27-30, 34-35· Yangaki, Short remarks on matters of correlation, 669.

53. Sanders, William of Moerbeke's Church, 604, εικ. 14, 609, εικ. 19, a-b, 610, εικ. 20, 611, εικ. 22.

54. Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 30 και υποσημ. 98-99 (με σχετική βιβλιογραφία).

55. Πρόκειται για τους ναούς: Αγία Τριάδα ομώνυμης Μονής, Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα, Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άγιος Αθανάσιος και Άγιος Χαράλαμπος, αντίστοιχα.

Μόνο στο καθολικό της Αγίας Τριάδας στο Κορωπί το σύνολο των εντοιχισμένων αγγείων υπάρχει μόνο στην ανατολική πλευρά. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις τα αγγεία κατεξοχήν εντοιχίζονται πάνω από τη δυτική είσοδο στο μνημείο. Όσα εντοπίζονται στη δυτική πλευρά, είτε περιορίζονται σε τρία ή τέσσερα, κάποια σε σταυρόσχημη διάταξη, είτε, το πιο κοινό, αποτελούν ομάδες από πέντε, επτά ή εννέα αγγεία δημιουργώντας ένα είδος τετράγωνης διαμόρφωσης (Ταξιάρχες στα Καλύβια) ή δημιουργώντας τοξωτούς σχηματισμούς στην αετωματική απόληξη (Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου, Αγία Παρασκευή Κερατέας)[56] ή τοποθετούνται σε περίπου οριζόντιες σειρές, τρεις ή τέσσερις έχοντας στην κορυφή ένα αγγείο (Άγιος Αθανάσιος Κουβαράς, Άγιος Χαράλαμπος Κερατέας). Επί της ουσίας πρόκειται για περισσότερο εμπλουτισμένες τριγωνικές διατάξεις. Το ιδιαίτερο γνώρισμα των περιπτώσεων είναι ότι τα αγγεία σχεδόν επιστέφουν ή τοποθετούνται πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο του μνημείου, συνοδευόμενα από επίσης εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη είτε ενταγμένα στη σύνθεση[57] είτε κάπως αποκομμένα[58]. Σε δύο περιπτώσεις πάνω από το προσκυνητάριο[59], υπάρχει φωτιστική θυρίδα που εντάσσεται στη σύνθεση και πλαισιώνεται από τα κεραμικά. Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων, του καμπύλου και με βάθος και χρώμα προσκυνηταρίου, της μακρόστενης φωτιστικής θυρίδας, των πολύχρωμων κεραμικών κυκλικού σχήματος που δημιουργούν αντανακλάσεις στο φως του ήλιου και των λευκών ή υπόλευκων μαρμάρινων μελών, αποσκοπούσε προφανώς στη δημιουργία μιας εντυπωσιακής πρόσοψης, στοχεύοντας προφανώς οι δημιουργοί τους να προσδώσουν με αυτόν τον τρόπο ένα είδος ξεχωριστής μνημειακότητας στα, κατά τα άλλα, απλά σε αρχιτεκτονική μορφή μνημεία. Στα συγκεκριμένα δηλαδή χριστιανικά μνημεία της οθωμανικής περιόδου αντί για τη χρήση της σταυρόσχημης διάταξης αυτού του είδους η περίπλοκη διακόσμηση αποτελεί ένα

56. Για σχηματισμούς τόξου / βέλους, βλ.: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 33, 57, 160 (με παραδείγματα).

57. Πρόκειται για τις περιπτώσεις: Αγία Παρασκευή και Άγιος Χαράλαμπος στην Κερατέα, Ταξιάρχες στα Καλύβια, Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο, Άγιος Δημήτριος Κορωπίου, Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο, Άγιος Αθανάσιος Κουβαρά.

58. Πρόκειται για την περίπτωση του ναού της Αγίας Θέκλας στο Μαρκόπουλο.

59. Αγία Παρασκευή Μαρκοπούλου και Άγιος Χαράλαμπος Κερατέας.

ξεχωριστό στοιχείο αναγνωρισιμότητας του θρησκευτικού χαρακτήρα τους εν μέσω άλλων, ανάλογης αρχιτεκτονικής, δομών[60]. Ο συνδυασμός της χρήσης των εντοιχισμένων αγγείων με τα *spolia* από πολύ παλαιότερα μνημεία ανακαλεί ανάλογη διαδεδομένη πρακτική σε ναούς των βυζαντινών χρόνων, ενδεχομένως στοχεύοντας ακριβώς σε μία σύνδεση με το βυζαντινό παρελθόν[61] ταπεινότερων όμως σε μορφή κτισμάτων.

Αναστασια Γ. Γιαγκακη

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στα Μεσόγεια

Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των Μεσογείων η πρακτική διατηρείται σήμερα σε 12 ναούς. Στα περισσότερα παραδείγματα ακολουθείται τυπική διάταξη, σταυρόσχημη ή τοξωτή, ενταγμένη στο αέτωμα του δυτικού ή του ανατολικού τοίχου των ναών, ενώ σε λίγα μνημεία διακοσμούνται και οι δύο τοίχοι. Ο μεγαλύτερος αριθμός ναών του καταλόγου εντάσσεται χρονολογικά στην οθωμανική περίοδο και κυρίως στον 18ο αι., ως παραδείγματα ανακαίνισης[62].

Άγιος Δημήτριος στο Φιλιάτι, Κορωπί

Πρόκειται για την κεντρική εκκλησία του μεσαιωνικού χωριού Φιλιάτι, που βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του Κορωπίου κοντά στον βυζαντινό οικισμό του «Κάστρου του Χριστού». Το χωριό λέγεται ότι ιδρύθηκε από τους πρώτους αρβανίτες εποίκους, ενώ μαρτυρείται από τους J. Giraud και C. Spon στις περιηγήσεις τους στην Αττική κατά την περίοδο 1674-1675.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου ανάγεται πιθανότατα στους υστεροβυζαντινούς ή στους πρώιμους οθωμανικούς χρόνους. Είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη κόγχη ιερού και δίρριχτη στέγη, που στηρίζουν στο εσωτερικό τρία εγκάρσια τόξα. Οι τοιχογραφίες, του δεύτερου μισού του 18ου αι. με μεταγενέστερες επιζωγραφίσεις, εκτελέσθηκαν από συνεχιστές της τέχνης του Γεωργίου Μάρκου και παρουσιάζουν τεχνοτροπική συγγένεια με άλλα ζωγραφικά σύνολα των Μεσογείων (Άγιος Αθανάσιος στη θέση Φουβάγια και Παναγία

60. Για τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία με αφορμή τη σταυρόσχημη διάταξη: Yangaki, Speaking Ceramics, 23.

61. Βλ. σχετικά Yangaki, Speaking Ceramics, 18-19 (με βιβλιογραφία).

62. Βλ. σχετικά σελ. 155 και υποσημ. 50.

Μεσοσπορίτισσα στο Θίτι Κορωπίου, Αγία Τριάδα –νότια κόγχη– και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου, Μεταμόρφωση του Σωτήρος Καλυβίων).

Οι όψεις καλύπτονται σήμερα από πολλαπλά ασβεστώματα, ενώ ειδικά η πρόσοψη έχει αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό από νεωτερικό στέγαστρο. Πάνω από τη δυτική θύρα είναι τοποθετημένα αξονικά τα λίγα διακοσμητικά στοιχεία της τοιχοποιίας (Εικ. 12): προεξέχον τοξωτό προσκυνητάριο και ανάγλυφη πλάκα με σταυρό, που πλαισιώνονται βαθμιδωτά έως την κορυφή του αετώματος από πέντε υποδοχές άλλοτε εντοιχισμένων αγγείων[63]. Σχηματίζουν την εντύπωση ενός βέλους. Ανάλογοι σχηματισμοί έχουν εντοπιστεί σε πρωιμότερα μνημεία της περιφερειακής ενότητας Χανίων[64].

Καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας, στα Λαμπρικά Κορωπίου

Η εκκλησία αποτέλεσε το θρησκευτικό κέντρο του μεσαιωνικού οικισμού των Λαμπρικών που άκμασε στη θέση του αρχαίου δήμου των Λαμπτρών Καθύπερθεν έως τις αρχές του 18ου αι. Μετά την ερήμωσή του, ο ναός περιήλθε στη δικαιοδοσία της Μονής Πεντέλης και συγκροτήθηκε ανδρικό μετόχι, το οποίο φαίνεται να εγκαταλείφθηκε πριν την Οθωνική περίοδο. Από το 1957 το μνημείο είναι καθολικό Μονής που στεγάζει γυναικεία αδελφότητα.

Στη σημερινή του μορφή αποτελεί συγκρότημα τεσσάρων μονόχωρων ναών με δίρριχτες κεραμοσκεπείς στέγες (Εικ. 13), που απολήγουν ανατολικά σε ημικυκλικές κόγχες. Ο κεντρικός ναός της Αγίας Τριάδας, το βόρειο παρεκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής και το νότιο του Αγίου Χαραλάμπους στεγάζονται σήμερα με καμάρες, ενώ το νοτιότερο παρεκκλήσι του Αγίου Αντωνίου φέρει ξυλόστεγη κάλυψη. Η εσωτερική διαμόρφωση των στεγών και οι ρηγματώσεις στις όψεις υποδηλώνουν μια τρίκλιτη βασιλική με ενιαία δίρριχτη στέγη και θολοσκεπές αρχικά μόνο το κεντρικό κλίτος, τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας στο εσωτερικό και παρεκκλήσι στα νότια.

---

63. Ορφανου, Μια «σχολή» ζωγράφων· Σ. Κολλιας, Οικισμοί περιοχής Κορωπίου κατά την Τουρκοκρατία, στο: *Η΄ ΕΣΝΑ*, Κερατέα 2001, 597-600· Γ. Προφης, *Τοποθεσίες και τοπωνύμια του Κορωπίου και το Κτηματολόγιο του 1793,* Κορωπί 2010, 47-50, 355-359· Λαζαριδου, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου.

64. Για τα σχετικά παραδείγματα βλ. Yangaki, *Ceramics in Plain Sight,* 33-34.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος που σώζεται σε μεγάλη έκταση, χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό αγίων, σκηνές μαρτυρίων καθώς και μια μνημειακή σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας. Η χρονολογία 1791 στην κτητορική επιγραφή δεξιά της θύρας του κεντρικού ναού, παραπέμπει στην ανακαίνιση του καθολικού και στην αποπεράτωση της αγιογράφησης την εποχή αυτή. Στη διάρκεια σωστικών εργασιών συντήρησης του διακόσμου και στερέωσης της τοιχοποιίας (2013-2017), αποκαλύφθηκαν στοιχεία που μας οδηγούν σε κάποια πρώτα συμπεράσματα για την ύπαρξη παλαιότερων του 18ου αι. οικοδομικών φάσεων[65].

Στην αετωματική απόληξη της ανατολικής πλευράς του κεντρικού ναού (Εικ. 14) διατηρούνται υποδοχές από έξι ανοικτού σχήματος αγγεία, δύο βαθύτερα και τέσσερα ρηχά πιάτα που δημιουργούν όχι τελείως συμμετρική σταυρόσχημη διάταξη. Λόγω των διαδοχικών στρωμάτων ασβεστοεπιχρισμάτων που τις καλύπτει, δεν είναι απόλυτα σαφές εάν σώζονται μέρη των αγγείων στις υποδοχές, αν και αυτό δεν φαίνεται πιθανό[66].

Ευαγγελιστής Λουκάς, στα Λαμπρικά Κορωπίου

Πρόκειται για τον πλησιόχωρο κοιμητηριακό ναό της Ι. Μονής Αγίας Τριάδας. Σύμφωνα με τον J. Koder, ήταν πιθανόν καθολικό μιας μονής της Εκκλησίας των Αθηνών, που αναφέρεται σε πράξη του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄ ως *monasterium sancti Lucae.*

Ο κυρίως ναός (Εικ. 15) είναι μονόκλιτος σταυρεπίστεγος και ακολουθεί μια παραλλαγή μεταξύ των τύπων Α1 και Α3 της κατάταξης του Αν. Ορλάνδου, δεδομένου ότι υπάρχουν τυφλά αψιδώματα στο

65. Κολλιας, Οικισμοί περιοχής Κορωπίου, 600, 607· Προφης, *Τοποθεσίες και τοπωνύμια,* 184-185· Παπαγιαννακος, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας, 499· Δ. Πετρου, Νέα στοιχεία από τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης εκκλησιαστικών μνημείων και ανασκαφικές έρευνες στα Μεσόγεια (Κορωπί, Μαρκόπουλο, Καλύβια, Κερατέα) και στο Μαρούσι Αττικής, στο: *"Ίδια ἡ μνήμη γινάμενη παρόν": Το αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019*, Επιστημονική Συνάντηση (Μέγαρο Μουσικής 25-28 Νοεμβρίου 2019), *Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2022, 212.

66. Τα δύο αγγεία στο μέσον της σχεδόν κάθετης κεραίας του σταυρού είναι μικρότερης διαμέτρου από τα υπόλοιπα, αντίστοιχα περίπου 13-15 εκ. τα μικρότερα και 20 εκ. τα μεγαλύτερα.

εσωτερικό, αν και μόνο στον βόρειο τοίχο. Η διαμόρφωση αυτή, όπως και η έκκεντρη αψίδα στην ανατολική πλευρά και οι ιδιαιτερότητες της στέγης, οφείλονται σε μετασκευές ενός παλαιότερου κελύφους. Αλλά και ο υπερυψωμένος μικρός νάρθηκας με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, ήταν αρχικά, κατά τον Χαράλαμπο Μπούρα, ένα πρόπυλο του 12ου αι. παρόμοιο με τα πρόπυλα ναών της Μάνης. Στις πλευρές του είναι εμφανή τα πεταλόμορφα τόξα τριών μεγάλων ανοιγμάτων, που αργότερα τοιχίσθηκαν. Πάνω από το τόξο της πρόσοψης διαμορφώνεται προσκυνητάριο, ενώ στην απόληξη του αετώματος σώζεται εντοιχισμένο πινάκιο. Αρχαία *spolia* έχουν χρησιμοποιηθεί στην τοιχοδομία, με πιο χαρακτηριστική μία επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη κλασικών χρόνων (*IG* II^2 6702), τοποθετημένη ως υπέρθυρο της εισόδου προς τον κυρίως ναό.

Το αρχικό ζωγραφικό στρώμα, διατηρημένο αποσπασματικά και με μεγάλες φθορές, έχει χρονολογηθεί πιθανότατα στον 13ο αι. Οι περισσότερες τοιχογραφίες ανάγονται στο δεύτερο μισό του 18ου αι., ενώ ένα τρίτο ζωγραφικό στρώμα χρονολογείται με επιγραφή στο έτος 1855. Σε μικρής κλίμακας ανασκαφικές έρευνες το 2009 και 2017, αποκαλύφθηκαν το λιθόστρωτο δάπεδο του βήματος και δύο υπόγειοι ταφικοί χώροι, στον κυρίως ναό και το ιερό αντίστοιχα, που τεκμηριώνουν τον κοιμητηριακό χαρακτήρα του ναού ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους[67].

Το ρηχό πινάκιο που είναι εντοιχισμένο πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο, στο αέτωμα[68], (Εικ. 16) φέρει πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση σε λευκό βάθος και άχρωμη εφυάλωση. Αποδίδει έναν έφιππο άνδρα με ερυθρά υποδήματα, και έμφαση στις λεπτομέρειες για την απόδοση του ίππου, των ηνίων, των οπλών, του υποσάγματος· φυτικός διάκοσμος διατηρείται σε τμήμα του αγγείου. Πρόκειται για παράδειγμα

67. Μπουρας κ.ά., *Ἐκκλησίες,* 86-88, σχ. ΙΧ$_1$-ΙΧ$_2$, εικ. 75-80· J. Koder- F. Hild, *Hellas und Thessalia* [TIB I], Wien 1976, 193· Μπουρας – Μπουρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία*, 203, 358, 409, 412-413, 457, 466· Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου – Ρ. Πουλη, *Διαδρομές σε Βυζαντινά Μνημεία των Μεσογείων* (φυλλάδιο: έκδ. ΥΠΠΟ-1η ΕΒΑ), Αθήνα 2006· Δ. Πετρου, Λήμμα: ΕΥΑΓΛΟΥΚ/ΛΑΜΠΡ/ΚΟΡ/ΝΑΤΤ (<https://immuredvessels.gr/search/%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BA/cpt1#11770>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.03.2024)· Η Ιδια, Νέα στοιχεία, 212-213.

68. Έχει ευθύ κάθετο χείλος με γωνιώδη ακμή και έντονα αποκλίνοντα τοιχώματα. Βλ. λεπτομερώς Α. Γ. Γιαγκακη, Λήμμα: ΕΥΑΓΛΟΥΚ/ΚΟΡ/ΛΑΜΠ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1 (<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11772>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.03.2024).

της κεραμικής της Κιουτάχειας του δεύτερου μισού του 18ου αι. Βρίσκει αναλογίες ως προς την απόδοση της ανθρώπινης μορφής σε αγγεία στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης του Μουσείου Μπενάκη[69], ενώ η έφιππη μορφή βρίσκει αναλογίες σε άλλα αγγεία της ίδιας παραγωγής[70]. Το πινάκιο είναι επιμελώς τοποθετημένο ώστε η σκηνή να είναι τοποθετημένη με τον σωστό προσανατολισμό για τον θεατή. Δεν εφάπτεται ακριβώς στην προϋπάρχουσα υποδοχή, καθώς ο διαθέσιμος χώρος φαίνεται αρκετά μεγαλύτερος σε σχέση με την αρχική διάμετρο του κεραμικού[71], όπου και συγκρατείται με χρήση νεότερου κονιάματος, ενώ το άνω μέρος του τοιχώματος λείπει. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη μικρή απόσταση που μεσολαβεί ως τη στέγη, μπορεί να υποτεθεί ότι το αγγείο δεν εντοιχίστηκε ακέραιο στο μνημείο και τοποθετήθηκε στη διάρκεια επεμβάσεων στον προχωρημένο 18ο αι.

Παναγία Βαραμπά, Μαρκόπουλο

Ο μικρός ναός αφιερωμένος στο Γενέθλιο της Παναγίας βρίσκεται στη θέση «Βαραμπά», σε μια εύφορη πεδιάδα στις βόρειες παρυφές του οικισμού. Ακολουθεί τον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και ειδικότερα την πρώτη κατηγορία, κατά τον Ορλάνδο, σχηματίζοντας τον λεγόμενο «ελληνικό», ισοσκελή σταυρό. Στην ανατολική πλευρά προβάλλει ημιεξαγωνική κόγχη ιερού.

Ο ναός (Εικ. 17) χαρακτηρίζεται από την τέλεια κατασκευή της τοιχοποιίας του, που περιλαμβάνει μεγάλων διαστάσεων αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη στα κατώτερα τμήματα και ογκώδεις λαξευτούς λίθους ενδιάμεσα, ενώ στον τρούλλο, στις κεραίες και στην κόγχη είναι πλινθοπερίκλειστη. Η θολοδομία είναι κατασκευασμένη από λαξευτούς πώρινους θολίτες. Στο κτιστό τέμπλο διακρίνονται μαρμάρινα μέλη. Οι αρμονικές αναλογίες του μνημείου και η επιμελημένη κατασκευή του με

69. Μπαλλιαν – Μωραΐτου – Σαρδη, Αίθουσα IV, 192 εικ. 273 (για αγγείο της ίδιας κατηγορίας με παρόμοιες, χαρακτηριστικές, ερυθρωπές στιγμές).

70. G. Kürkman, *Magic of clay and fire. A history of Kütahya pottery and potters*, Istanbul 2006, αρ. 150-151 (για παρόμοιες απεικονίσεις εφίππων σε αγγεία της ίδιας κατηγορίας, παρόμοια χρήση χρωμάτων και απόδοσης των μορφών)· Μπαλλιαν – Μωραΐτου – Σαρδη, Αίθουσα IV, 193 εικ. 275 (για το θέμα του εφίππου, αλλά σε φανταστικό ζώο, σε πλακίδιο από τη Συρία του 19ου αι.).

71. Σωζόμενο μήκος περίπου 15 εκ.

άφθονο αρχαίο υλικό, παραπέμπουν στον 12ο αι., εποχή καλλιτεχνικής ανάκαμψης στην Αττική και δράσης σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης (1182-1204). Ωστόσο, οι βαριές αναλογίες του τρούλλου και η έλλειψη άλλων χαρακτηριστικών του 12ου αι., υποδεικνύουν τη χρονολόγηση του ναού μάλλον στον επόμενο αιώνα.

Το αρχικό ζωγραφικό στρώμα έχει χρονολογηθεί στον 13ο αι. Στον τρούλλο διατηρούνται ίχνη από τέσσερις ολόσωμους προφήτες με πλούσια ενδύματα και ενεπίγραφα ειλητά. Στη λιτή αλλά εκφραστική παράσταση της Σταύρωσης στον δυτικό τοίχο, διακρίνονται γραπτά ψευδοκουφικά εκλεπτυσμένης απόδοσης. Το δεύτερο στρώμα χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στο έτος 1792. Η επιζωγράφισή του μπορεί να αποδοθεί στον Σταμάτιο Ανδριανού εξ Ύδρας, ζωγράφο που δραστηριοποιείται στην περιοχή κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι.[72].

Ψηλά στο αέτωμα της πρόσοψης, πάνω από το προσκυνητάριο, διατηρείται η υποδοχή και μέρος από το αποτύπωμα του δακτυλίου έδρασης ρηχού ανοικτού αγγείου που καλύπτονται με διαδοχικά στρώματα ασβεστοεπιχρισμάτων[73].

Αγία Παρασκευή-Αγία Θέκλα, Μαρκόπουλο

Το μνημειακό συγκρότημα δεσπόζει στο κέντρο του Μαρκοπούλου. Ο ναός της Αγίας Παρασκευής (Εικ. 18) αποτελεί μονόκλιτη καμαροσκεπή βασιλική με τρίπλευρη κόγχη ιερού, ενισχυτικό τόξο στο μέσον της καμάρας και τυφλά αψιδώματα που διαρθρώνουν, ανά τέσσερα, τους πλάγιους τοίχους. Στην πρόσοψη, δεξιά της θύρας, είναι εντοιχισμένη μεγάλη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από λευκό πεντελικό μάρμαρο, του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ.

Ο ναός εξαίρεται κυρίως για τον ζωγραφικό του διάκοσμο, η εκτέλεση του οποίου ξεκίνησε από τον ζωγράφο Γεώργιο Μάρκου

72. Μπουρας κ.ά., *Ἐκκλησίες*, 153-154, σχ. XV-XVI· Γκινη-Τσοφοπουλου, Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια, στο: *Πρακτικά Γ΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 1988, 435-437· Αρχιμ. Ε.-Ε. Θεοδωρου, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας. Εκκλησίες – Τοιχογραφίες – Πορεία στο χρόνο*, Αθήνα 1994, 33-42· Μπουρας – Μπουρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία*, 226-227, 349, 475· Δ. Πετρου, Λήμμα: ΠΑΝΑΓΙΑ/ΒΑΡ/ΜΑΡΚΟΠ/ΝΑΤΤ (<https://immuredvessels.gr/search/%CE%B2%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%B1/cpt1#11806>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.03.2024).

73. Η διάμετρος υποδοχής είναι 23 εκ.

το 1741 και ολοκληρώθηκε το 1751 από τους μαθητές του Γεώργιο Κυπριώτη και Αντώνιο Μάρκου, σύμφωνα με γραπτές επιγραφές. Στον νότιο τοίχο της Αγίας Παρασκευής είναι προσαρτημένος ο μικρότερος ναός της Αγίας Θέκλας, επίσης μονόκλιτη θολωτή βασιλική με τρίπλευρη κόγχη, ενισχυτικό τόξο και δύο τυφλά τόξα σε κάθε πλάγιο τοίχο. Οι διατηρούμενες τοιχογραφίες χρονολογούνται βάσει επιγραφής στο έτος 1767 και έχουν εκτελεσθεί από εργαστήριο επιγόνων του Γεωργίου Μάρκου (βλ. Άγιος Δημήτριος Κορωπίου και Μεταμόρφωση του Σωτήρος Καλυβίων). Οι δύο ναοί καλύπτονται με δίρριχτες κεραμοσκεπείς στέγες, που αποκαταστάθηκαν το 2002. Η εξωτερική τοιχοποιία του συγκροτήματος είχε εξ ολοκλήρου καλυφθεί με στοιχεία νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, στο πλαίσιο εξωραϊστικών επεμβάσεων που έγιναν από τον όψιμο 19ο έως τον πρώιμο 20ό αι.

Κατά τις πρόσφατες εργασίες, αποκαλύφθηκε στον κυρίως ναό της Αγίας Παρασκευής δάπεδο από πολύχρωμες λιθόπλακες, που διαμορφώνουν μεγάλο σταυρό στον κατά μήκος άξονα με μαρμάρινο σφόνδυλο στο κέντρο του. Το δάπεδο της Αγίας Παρασκευής και η επανεξέταση αρχιτεκτονικών και μορφολογικών στοιχείων υποδεικνύουν παλαιότερη χρονολόγηση για την ίδρυση των ναών, που δέχθηκαν εκτεταμένη ανακαίνιση τον 18ο αι. Επίσης, επανεντοπίσθηκε αρχαία ενεπίγραφη στήλη από υμήττιο μάρμαρο στο θύρωμα της Αγίας Θέκλας. Πρόκειται για τιμητικό ψήφισμα των Μυρρινουσίων, του 4ου αι. π.Χ. (*IG* II^2 1182), που είχε εντοπίσει πρώτος ο αββάς Fourmont το 1729 στα ερείπια εκκλησίας στη Μερέντα[74].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση παραθύρων, αλλά και εντοιχισμένων αγγείων και υποδοχών τους στις τοιχοποιίες των ναών. Στον δυτικό τοίχο της Αγίας Παρασκευής, το προσκυνητάριο και υπερκείμενο παράθυρο πλαισίωναν (Εικ. 18-19) επτά αγγεία σε βαθμιδωτή διάταξη, από τα οποία διατηρούνται τρία, τα μοναδικά σε όλο το συγκρότημα, ενώ από τα υπόλοιπα σώζονται οι υποδοχές. Στον ανατολικό τοίχο πάνω

74. Μ. Λαζαρη, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο Μεσογείων, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 11 (1982-1983), 189-226· Θεοδωρου, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας*, 59-74· Παπαγιαννακος, Η άνθιση της αγροτικής εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής, σποραδικά· Λαζαριδου, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου, 581, 584-587· 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά Β΄ 1, Αττική, 506 (Δ. Πετρου)· Πετρου, Νέα στοιχεία, 213-214, εικ. 5.

από την κόγχη είναι ορατές τρεις υποδοχές αγγείων, που πλαισίωναν βαθμιδωτά παράθυρο με τόξο διπλής καμπυλότητας[75]. Στην Αγία Θέκλα, πάνω από το προσκυνητάριο στον δυτικό τοίχο διακρίνονται πέντε υποδοχές αγγείων, ενώ επτά υποδοχές πλαισιώνουν παράθυρο στον ανατολικό τοίχο[76] (Εικ. 19, 23).

Βάσει των αποτυπωμάτων των αγγείων στην αργολιθοδομή, επρόκειτο κυρίως για ρηχά πιάτα με χαμηλή βάση (Εικ. 18-19). Βάσει των διαστάσεων, προκύπτει ότι υπήρχε μέριμνα για συμμετρία, καθώς αγγεία με ίδιες διαστάσεις έχουν τοποθετηθεί εκ διαμέτρου απέναντι. Εκτός από τη βαθμιδωτή / τοξωτή διάταξη, έχει ενδιαφέρον η τριγωνική στην ανατολική όψη της Αγίας Παρασκευής[77]. Η φροντίδα και για χρωματική συμμετρία, ενισχύεται αν ληφθεί υπ' όψιν ότι από τα τρία αγγεία που διατηρούνται στη δυτική όψη της Αγίας Παρασκευής, τα δύο χαμηλότερα νότια και βόρεια του τοξωτού σχηματισμού είναι της ίδιας κατηγορίας κεραμικής με ανάλογα χρώματα. Ειδικότερα, πρόκειται για πιάτα, που ως προς τη διακόσμησή τους εντάσσονται στη λεγόμενη μαρμαρόμορφη κατηγορία («Marbled Ware») της οθωμανικής ομάδας παραγωγής[78]. Το πρώτο (Εικ. 20) σε λευκό επίχρισμα φέρει κηλίδες και ρέουσες ταινίες με καστανό χρώμα και καλύπτεται με ωχροπράσινη στιλπνή εφυάλωση. Εντάσσεται στον τύπο C1 σύμφωνα με τη διάκριση του Ν. Κοντογιάννη[79]. Το δεύτερο σε λευκό

75. Η διάμετρος των υποδοχών ή των αγγείων, αντίστοιχα στα δυτικά, είναι, από βόρεια προς νότια στη φορά του τόξου: Αγία Παρασκευή: 25 εκ., 23 εκ., 23 εκ., 17 εκ., 22 εκ., 22 εκ., 22 εκ., Αγία Θέκλα: 24 εκ., 22 εκ., 17εκ., 23 εκ., 24 εκ.

76. Διαστάσεις αγγείων από νότια προς βόρεια, στα ανατολικά: Αγία Θέκλα: 25 εκ., 24 εκ., 23 εκ., 17 εκ., 22 εκ., 22 εκ., 25 εκ. Διαστάσεις αγγείων από νότια προς βόρεια, στα ανατολικά: Αγία Παρασκευή: 25 εκ., 18 εκ., 25 εκ.

77. Για τους συμβολισμούς της τριγωνικής διάταξης: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 55-57, 159-160· Yangaki, Speaking Ceramics, 32-34.

78. Για την κατηγορία αυτή βλ.: D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery,* Oxford 1930, 48-49, πίν. XVIa και πιο πρόσφατα N. D. Kontogiannis, Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-industrial kitsch?, στο: *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean –Fact and Fiction– Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2012,* εκδ. J. Vroom [Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series], Turnhout 2015, 173-198 (με όλη τη σχετική βιβλιογραφία και τη διάκριση επιμέρους ομάδων) και ειδικά 176-178.

79. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. εκδ. Μ. Μπορμπουδακη, *Πηλός & Χρώμα.*

επίχρισμα φέρει κηλίδες ή στιγμές σκούρου πράσινου χρώματος (Εικ. 21) κάτω από λαδί παχύρρευστη μη στιλπνή εφυάλωση και έχει ομοιότητες με παραδείγματα του τύπου Ε. Πάντως ειδικά και λόγω του ανάγλυφου δακτυλίου στο εσωτερικό του πρώτου, είναι πολύ πιθανόν και τα δύο να εντάσσονται στην παραγωγή του Διδυμοτείχου του 18ου αι.[80]. Το τρίτο είναι ρηχό πιάτο και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της πρώιμης παραγωγής των εργαστηρίων του Τσανάκκαλε (Εικ. 22), του πρώτου μισού του 18ου αι., όπου ο διάκοσμος αποδίδεται με γαλάζιο και ερυθρό χρώμα[81]. Ο πυθμένας κοσμείται με σχηματοποιημένη δέσμη από πέντε άνθη αποτελούμενα από ερυθρές στιγμές και μίσχο και φύλλα γαλάζιου χρώματος. Περιμετρικά στο χείλος εντός ταινίας από γαλάζιο πλαίσιο αναπτύσσονται γαλάζιες συνθέσεις από φύλλα και ερυθρά άνθη. Βρίσκει ακριβή παράλληλα σε αγγεία από συλλογές ή εντοιχισμένα στην Αγία Τριάδα στην Αγία Ρουμέλη Χανίων[82]. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις χρονολογήσεις που αναφέρονται στις επιγραφές στο εσωτερικό του μνημείου[83], η ομάδα των σωζόμενων αγγείων αποτελεί ένα σύνολο «σύγχρονου» εντοιχισμού, καθώς συμπίπτει πλήρως με τα χρονολογικά στοιχεία για το ίδιο το μνημείο[84], επιβεβαιώνοντας την κυκλοφορία των κατηγοριών στο πρώτο μισό του 18ου αι.

Νεώτερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου, Αθήνα 2007, 120, αρ. 78 (Χ. Κοιλακου – Ρ. Πουλη)· Kontogiannis, Marbled Ware, 176, 196, εικ. 3 (με πρόσθετα παραδείγματα).

80. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. εκδ. Μπορμπουδακη, *Πηλός & Χρώμα*, 121, αρ. 79 (Χ. Κοιλακου – Ρ. Πουλη)· Kontogiannis, Marbled Ware, 177, 197, εικ. 7, c. Ευχαριστώ για την παρατήρηση τον Νίκο Λιάρο.

81. Για τις περιόδους παραγωγής της κεραμικής αυτής βλ. Κ. Κορρε-Ζωγραφου, *Τα Κεραμεικά του Τσανάκ Καλέ, 1670-1922, και η μετά το '22 διασπορά των Μικρασιατών κεραμιστών*, Αθήνα 2000, 77, 84-88. Γενικά για αυτή την παραγωγή: A. Lane, *Later Islamic Pottery: Persia, Syria, Egypt, Turkey*, London 1971, 64-66· G. Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri. Turkish Period Çanakkale Ceramics*, Ankara 1971· G. Öney, Çanakkale Ceramics, στο: *Sadberk Hanım Museum*, μτφρ. T. Artan, Istanbul 1991, 103-143· Κορρε-Ζωγραφου, *Τα Κεραμεικά του Αιγαίου*, 155-165· Κορρε-Ζωγραφου, *Τα Κεραμεικά του Τσανάκ Καλέ*.

82. Βλ. αντίστοιχα: Κορρε-Ζωγραφου, *Τα Κεραμεικά του Αιγαίου*, 111-112, εικ. 131, γ. *Τσανάκκαλε. Το Κάστρο των Αγγείων. Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης. Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής*, εκδ. Μ. Ψαροπουλου (γ. επιμ.) – Ε. Γαβριλακη (επιμ.), Ρέθυμνο 2006, 79, 99 και Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 113, εικ. 109-110.

83. Λαζαρη, Οι τοιχογραφίες, 189-193.

84. Για το σύστημα των ποικίλων δυνατών συσχετισμών μεταξύ των επιμέρους αγγείων κάθε συνόλου και του μνημείου, βλ. διεξοδικά: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 146-148, εικ. 184. Εδώ πρόκειται για την περίπτωση II.A.a.

Ταξιάρχες, Καλύβια

Η εντυπωσιακή για τις πολλαπλές οικοδομικές φάσεις, τη ζωγραφική και τον γλυπτό διάκοσμο εκκλησία βρίσκεται στις νότιες παρυφές των Καλυβίων, κοντά στις υπώρειες του Πανείου όρους. Είναι μονόχωρος και ιδιαίτερα επιμήκης ξυλόστεγος ναός με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στο εσωτερικό, έξι ενισχυτικές αντηρίδες στους πλάγιους τοίχους που ανήκουν σε δύο φάσεις στηρίζουν οξυκόρυφα εγκάρσια τόξα. Ο ναός (Εικ. 24) έχει ανοικοδομηθεί στο μεσαίο κλίτος μιας τρίκλιτης βασιλικής πρωτοβυζαντινών χρόνων ενσωματώνοντας τμήματα τοιχοποιίας και αρχιτεκτονικά μέλη. Παρουσιάζει επίσης φάσεις της βυζαντινής περιόδου, ενώ επισκευάσθηκε στους οθωμανικούς χρόνους, με σημαντική φάση ανακαίνισης τον 18ο αι., εποχή στην οποία ανάγεται το μεγαλύτερο μέρος του ζωγραφικού διακόσμου.

Στους πλευρικούς τοίχους διαγράφονται οι τοξοστοιχίες της τρίκλιτης βασιλικής, ενώ κατά την έρευνα του Ορλάνδου αποκαλύφθηκε ο πρώτος από ανατολικά μαρμάρινος κίονας της νότιας κιονοστοιχίας της, με βάση ιωνικού τύπου και ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα. Επίσης είναι χαρακτηριστικά τα κατάλοιπα εξωτερικά του νότιου τοίχου και τα θεμέλια ημικυκλικής αψίδας ανατολικότερα της τρίπλευρης κόγχης του ιερού. Αυτό το πρώιμο κτήριο θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 6ου αι., αν βασισθούμε στη χρονολόγηση του ανάγλυφου μαρμάρινου θωρακίου με χριστόγραμμα σε κύκλο στο κέντρο και σταυρούς στα άκρα, που διατηρείται στη βάση του κτιστού τέμπλου. Στο παλαιοχριστιανικό φράγμα του βήματος περιλαμβάνονταν επίσης οι τέσσερις πεσσίσκοι που διαμορφώνουν την Ωραία Πύλη καθώς και ένας ακόμη στον χώρο του ιερού. Η μεγάλη πολυγωνική μαρμάρινη βάση στο κέντρο του δαπέδου προέρχεται από τον άμβωνα της βασιλικής.

Την περίοδο της φραγκοκρατίας χρονολογείται μεγάλο μέρος του κτηρίου, αλλά και ο παλαιότερος ζωγραφικός διάκοσμος, που περιλαμβάνει κυρίως τμήματα από μνημειακές παραστάσεις των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στον βόρειο και νότιο τοίχο πλησίον του τέμπλου και τις παραστάσεις της Βάπτισης και του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου στην τρίτη από ανατολικά αντηρίδα της νότιας πλευράς.

Στους οθωμανικούς χρόνους, όταν ο ναός υπήρξε εξάρτημα της Μονής Ασωμάτων – Πετράκη και κτίσθηκαν οι τρεις πτέρυγες βοηθητικών κτηρίων στο δυτικό τμήμα της αυλής, πραγματοποιήθηκε

νέα αγιογράφηση σε δύο φάσεις μέσα στον 18ο αι. Η πρώτη φάση χαρακτηρίζεται από το καλλιτεχνικό ιδίωμα του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Η επόμενη φάση εκτελέστηκε συμπληρωματικά στο προχωρημένο δεύτερο μισό του αιώνα από έναν κατεξοχήν λαϊκό ζωγράφο, επιδέξιο ωστόσο σε τολμηρές χρωματικά συνθέσεις, όπως η επιβλητική Δευτέρα Παρουσία στον δυτικό τοίχο. Τέλος, στα μέσα του 19ου αι. χρονολογείται η μνημειακή παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού με πανοπλία αναγεννησιακού τύπου, στον νότιο τοίχο.

Ο Ορλάνδος χρονολόγησε το τέμπλο και το προσαρτημένο στο βόρειο τμήμα του προσκυνητάριο γενικά στη δεύτερη περίοδο του ναού, όταν έγινε μονόκλιτος. Ειδικά το μαρμάρινο προσκυνητάριο (Εικ. 24) συνιστά μια ιδιότυπη και σπάνια λειτουργική κατασκευή, που έχει συντεθεί από αρχαία και βυζαντινά γλυπτά. Καλύπτεται εξωτερικά με τοιχογραφίες της πρώτης φάσης του 18ου αι., ενώ εσωτερικά διατηρεί ζωγραφικό στρώμα πιθανόν της περιόδου της φραγκοκρατίας.

Η πρόσοψη του ναού είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Κάτω από πλίνθινο τόξο διαμορφώνεται θύρωμα με μαρμάρινα γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη. Πάνω από το προσκυνητάριο με τη βυζαντινή παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ εξαίρεται η βάση του αετώματος με πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Περαιτέρω πλαστικότητα στη μορφολογία της πρόσοψης προσδίδουν μια δεύτερη οδοντωτή ταινία ψηλότερα και εντοιχισμένος κιονίσκος που φθάνει σχεδόν ως την κορυφή της στέγης, όπου προβάλλει περίτεχνο κορινθιακό κιονόκρανο[85].

85. Α. Κ. Ορλανδος, Παλαιοχριστιανικοί καί βυζαντινοί ναοί τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ, *Ἀθηνᾶ* 35 (1923), 165-173· Ο Ιδιος, Συμπληρωματικά περί τῆς βασιλικῆς τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ, *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 440-445· 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά Β΄ 1, 75-76, πίν. 32β, 33α-β· *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά Β΄ 1, 69, πίν. 34γ· Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή Καλυβίων, *Πρακτικά Α΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 1985, 191-193· *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά Β΄, 67, σχ. 3, πίν. 26α (Χ. Κοιλακου)· Δ. Παλλας, Η Παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική, *Πρακτικά Β΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 1986, 52-53· Γκινη-Τσοφοπουλου – Πουλη, *Διαδρομές σε Βυζαντινά Μνημεία*· Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου, *Ταξιάρχες Καλυβίων Κουβαρά*, στο: *Πράσινος Περίπατος σε Βυζαντινά Μνημεία των Μεσογείων* (σύντομος ενημερωτικός οδηγός: έκδ. ΥΠΠΟΤ), Αθήνα 2012· Ε. Χαιρη, Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας σε ναούς των Μεσογείων, στο: *Πρακτικά ΙΣΤ΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 2018, 562, 565.

Μεταξύ του προσκυνηταρίου και της δεύτερης ταινίας, κατανέμονταν τέσσερα εντοιχισμένα αγγεία σε χιαστί διάταξη και ένα πέμπτο στο κέντρο. Σήμερα σώζεται μόνο το αγγείο πάνω δεξιά και οι υποδοχές των υπολοίπων. Στην ανώτερη και προς τα νότια υποδοχή διατηρείται ρηχό και φαρδύ πιάτο (Εικ. 25) με λοξά τοιχώματα και ευρύ χείλος[86]. Καλύπτεται με πολύ παχύ στρώμα σκούρας καστανής εφυάλωσης, σχεδόν μελανής, κατά τόπους ιριδίζουσας, και φέρει μία βαθιά περιφερική αυλάκωση στη μετάβαση του χείλους προς το σώμα καθώς και έξεργο δακτύλιο στον πυθμένα. Έχει ακριβή παράλληλα με αγγείο που αποδίδεται στην παραγωγή του Διδυμοτείχου των αρχών του 19ου αι.[87], ενώ ενδέχεται να μπορεί να χρονολογηθεί και μέσα στον προχωρημένο 18ο αι. ως προς την εφυάλωση[88]. Ίχνη από ένα ακόμα αγγείο φαίνεται πως διατηρούνται στην κατώτερη βόρεια υποδοχή, όπου στο χείλος διατηρούνται τμήματα από σκούρα κυανή μεγάλη κηλίδα σε ανοιχτόχρωμο κυανό βάθος. Αν και η περιγραφή γίνεται με κάθε επιφύλαξη, καθώς η επιφάνεια καλύπτεται κατά τόπους με νεότερο κονίαμα, ενδέχεται να πρόκειται για παράδειγμα της ιταλικής μαγιόλικα «a berrettino» με διάχυση από τα μέσα του 16ου αι. και κυρίως μέσα στον 17ο αι.[89]. Παρατηρώντας τον τρόπο εντοιχισμού του μονόχρωμου αγγείου από το Διδυμότειχο συγκριτικά με το ιταλικό αγγείο, τα σωζόμενα τμήματα του χείλους του οποίου βρίσκονται σαφώς εντός της υποδοχής και περιβάλλονται από κονίαμα, είναι προφανές ότι το πρώτο έχει τοποθετηθεί σε μεταγενέστερη φάση. Η παρατήρηση στηρίζεται τόσο στη χρονολόγηση του αγγείου όσο και στο ότι προεξέχει της υποδοχής και έχει τοποθετηθεί κάπως άτεχνα, με το σπασμένο τμήμα

86. Η διάμετρος χείλους υπολογίζεται περίπου στα 28 εκ.

87. N. Liaros, Late Ottoman Tableware from Didymoteicho and Some Notes on Pots' Form, Function and Identity, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings, 19-24 October 2015 Antalya*, τ. 1, εκδ. F. Yenişehirlioğlu, Ankara 2018, πίν. II, αρ. 15.

88. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Νίκο Λιάρο για τη χρήσιμη άποψή του για το θέμα.

89. M. Munarini, Maiolica Berrettina, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. Ericani – P. Marini, Verona 1990, 209-211· M. Munarini, Maiolica Berrettina a Padova, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. Ericani – P. Marini, Verona 1990, 213-216. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. Yangaki, *Ceramics in Plain Sight,* 89-90.

του να έχει προκύψει ίσως κατά την προσαρμογή του στην υφιστάμενη υποδοχή. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο ναός διακρίνεται από πολλές φάσεις και στη διάρκεια της οθωμανικής εποχής δέχθηκε ανακαίνιση, το τμήμα της όψης με τα εντοιχισμένα αγγεία μπορεί να τοποθετηθεί σε εκείνη την περίοδο, ενώ στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αι. υπέστη κάποια επισκευή. Η σύνδεση αυτής της σύνθεσης με αυτή την περίοδο ενισχύεται και από το ότι παρόμοιες μορφές διάταξης στη δυτική όψη χαρακτηρίζουν τότε πολλούς ναούς της ανατολικής Αττικής[90].

Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Καλύβια (κοιμητήριο)

Ο ναός του κοιμητηρίου των Καλυβίων (Εικ. 26) είναι μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με τρίπλευρη αψίδα ιερού και εξωτερικά ενιαία δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη, της οθωμανικής περιόδου[91]. Τα κλίτη ορίζονται από δύο τοξοστοιχίες τριών τόξων, τα οποία στηρίζονται σε τέσσερις μαρμάρινους κίονες διακοσμημένους με κιονόκρανα της ύστερης αρχαιότητας. Το μεσαίο κλίτος του ναού καλύπτεται με ξύλινη δίρριχτη στέγη και τα πλάγια με μονόρριχτες.

Στην κόγχη διατηρούνται τοιχογραφίες από το δεύτερο μισό του 18ου αι., που μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήριο που δραστηριοποιείται στα Μεσόγεια την εποχή αυτή (βλ. Άγιος Δημήτριος Κορωπίου και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου). Το κτιστό τέμπλο φέρει ξύλινη αετωματική επίστεψη με παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ και σταυρό με τον Εσταυρωμένο και τα σύμβολα των ευαγγελιστών στις τρίλοβες απολήξεις των κεραιών.

Κατά τις στερεωτικές εργασίες τα έτη 2010-2011, αποκαλύφθηκε τμήμα ανάγλυφου επιστυλίου μεσοβυζαντινών χρόνων από λευκό μάρμαρο, εντοιχισμένο στο τέμπλο, πάνω από την πύλη της πρόθεσης. Κοσμείται με τετράπλευρα διάχωρα από διμερή ταινία, που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους και περικλείουν ποικιλία από ρόδακες. Επίσης, στην πρόσοψη ανευρέθηκε τοξωτό προσκυνητάριο και εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με εγχάρακτη κτητορική επιγραφή σε επτά σειρές:

90. Βλ. το κεφάλαιο για τη διάταξη των αγγείων.

91. Π. Ι. Φιλιππου-Αγγελου, *Καλύβια Θορικού Αττικής. Ιστορική-Αρχαιολογική Περιήγηση*, Καλύβια 2000, 92-94· 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά Β΄1, 70-71 (Ε. Γκινη-Τσοφοπουλου).

ΑΗΛΔ ΑΠΡΙΛΙΟΥ/ Γ ΚΤΙΤΟΡΑΣ Ο/ΘΑΝΑΣΙΣ ΔΙ/ΜΙΤΡΙΣ ΑΠΟ/ΧΟΡΙΟΝ ΠΕΖ/ΑΝΙ ΝΙΚΟΛΟΣ/ ΠΕΤΡΣ ΓΡΑΦΟ. Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ακολουθείται το αλφαβητικό σύστημα αρίθμησης χωρίς το ς΄ και αναγράφεται το έτος 1734. Ψηλότερα διακρίνεται ένα εφυαλωμένο αγγείο και μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες σε κυκλικό πλαίσιο. Δύο ακόμη εφυαλωμένα αγγεία σώζονται στον ανατολικό τοίχο, πάνω από την κόγχη.

Ειδικότερα ένα μικρό φλυτζάνι (Εικ. 27) διατηρείται πάνω από τη δυτική είσοδο έκκεντρα ως προς τον κάθετο άξονα και τμηματικά σωζόμενα ρηχά πιάτα είναι εντοιχισμένα ανατολικά, σε λοξό σχηματισμό[92]. Αν και είναι σαφές ότι τα αγγεία της ανατολικής όψης και οι αρχικές τους υποδοχές έχουν περιβληθεί με σύγχρονο κονίαμα, ενδέχεται αρχικά να υπήρχε πιο νότια και τρίτο αγγείο, δημιουργώντας μία τριγωνική διάταξη[93]. Το φλυτζάνι αποτελεί παράδειγμα φλυτζανιού καφέ της παραγωγής της Κιουτάχειας και μπορεί να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 18ου αι.[94]. Έχει πλούσιο σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο που έχει αναλογίες με φλασκί από το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης του Μουσείου Μπενάκη και φλυτζάνια του καφέ από τη Θήβα[95], ενώ ως προς το κεντρικό θέμα με τυρκουάζ απόδοση βρίσκει ομοιότητες με φλυτζάνι από την Pomègues[96]. Στην ανατολική όψη (Εικ. 28), το ανώτερο πιάτο (Εικ. 29) με τμήμα από πλατύ χείλος είναι παράδειγμα της «Taches Noires» από την Αλμπίζολα της Λιγουρίας των μέσων του 18ου-αρχών

92. Διαστάσεις: δυτικά, φλυτζάνι: 9 εκ. διάμετρος χείλους, ανατολικά, ανώτερο αγγείο: περίπου 23 εκ. σωζόμενο μήκος, κατώτερο αγγείο: περίπου 22 εκ. σωζόμενο μήκος.

93. Η υπόθεση γίνεται καθώς η εν λόγω σύνθεση δεν δημιουργεί συγκεκριμένο σχήμα και δεν έχει συμμετρία. Για τη συνήθη πρακτική να υπάρχουν σχηματισμοί και συμμετρία, βλ. αναλυτικά: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 28, 37-38· Yangaki, Speaking Ceramics, 18-33.

94. Για την κεραμική της Κιουτάχειας, βλ. συγκεντρωτικά: Bilgi – Vermeersch, *Kütahya*.

95. Μουσείο Μπενάκη: Μπαλλιαν – Μωραΐτου – Σαρδη, Αίθουσα IV, 192 εικ. 273. Θήβα: J. Vroom, "They Were Just Eating to Live": The Social Archaeology of Ottoman Foodways and Ceramics, *International Journal of Historical Archaeology* 57 (2023), 1238, εικ. 2.

96. H. Amouric – F. Richez – L. Vallauri, *Vingt Mille Pots sous les Mers. Musée d' Istres, 27 mai – 28 novembre 1999, Le commerce de la céramique en Provence et Languedoc du Xe au XIXe siècle,* Aix-en-Provence 1999, 165, εικ. 311.

του 19ου αι.[97], καθώς διακοσμείται με κυρτές μελανές ταινίες κάτω από στιλπνή καστανή εφυάλωση. Το κατώτερο στη διαγώνια διάταξη ρηχό αγγείο είναι μαγιόλικα από τη Λιγουρία (Εικ. 30), της ονομαζόμενης «scenografia barocca»[98], όπου ο διάκοσμος αποδίδεται στο λευκό βάθος με αποχρώσεις κυανού χρώματος. Διατηρεί μέρος του κυρίως φυτικού διακόσμου. Χαρακτηριστικές είναι δέσμες ταινιών που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένη απόδοση θάμνων και φαρδιές ταινίες ανοικτού κυανού χρώματος που βρίσκουν αναλογίες σε άλλα παραδείγματα[99]. Το συγκεκριμένο διακοσμητικό είδος ξεκινά στον 17ο αι. ιδίως από το 1640 και μετά, όπως προσδιορίζει ο G. Farris, αλλά παραμένει σε παραγωγή και στον 18ο αι.[100], με το αγγείο να έχει αναλογίες με άλλα του τέλους 17ου-18ου αι.[101]. Είναι σαφές ότι η πλειονότητα των αγγείων χρονολογείται στον 18ο αι. με δύο να μπορούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα να τοποθετηθούν στο δεύτερο μισό του 18ου αι., παρέχοντας πολύτιμες μαρτυρίες για την ιστορία του μνημείου.

---

97. L. Long – F. Richez, L' épave Grand-Congloué 4, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 93-95, εικ. 91· M. Moussette, La poterie d' Albisola en Amérique du Nord, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 98, εικ. 100· J. Chausserie-Laprée – N. Nin, Albisola, Gênes, Martigues, Aix, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 100, εικ. 102· Amouric – Richez – Vallauri, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250.

98. G. Farris, Lo stile 'a scenografia barocca' nella ceramica ligura, στο: *Bianco-blu. Cinque secoli di grande ceramica in Liguria,* εκδ. C. Chilosi – E. Mattiauda, Milano 2004, 34· J. Beltrán de Heredia Bercero – N. Miró i Alaix, *The ceramics trade in Barcelona in the 16th-17th centuries: Italy, France, Portugal, the workshops of the Rhine and China,* Museu d' Història de Barcelona [Muhba textures, no 2], Barcelona, 2010, 46-48.

99. Για παρόμοια παραδείγματα: Amouric – Richez – Vallauri, *Vingt Mille Pots*, 126, εικ. 253· C. Chilosi – E. Mattiauda, La maiolica ligure dal Cinquecento al Settecento, στο: *Bianco-blu. Cinque secoli di grande ceramica in Liguria,* εκδ. C. Chilosi – E. Mattiauda, Milano 2004, 129· Beltrán de Heredia Bercero – Miró i Alaix, *The ceramics trade*, 47, 123, εικ. 40, 3-4· <https://www.cambiaste.com/it/asta-0162/piatto-in-maiolica-a-scenografia-barocca-savon-9-117171>· Ημερομηνία επίσκεψης: 18.04.2024.

100. Farris, Lo stile 'a scenografia barocca', 34.

101. F. Marzinot, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, Genova 1979, 237, εικ. 276· Chilosi – Mattiauda, La maiolica ligure, 129.

Εισόδια της Θεοτόκου (Παναγία Μεσοσπορίτισσα), Καλύβια, Όλυμπος

Ο κοιμητηριακός ναός (Εικ. 31) του οικισμού είναι μια δίκλιτη καμαροσκεπής βασιλική με άνισου πλάτους κλίτη, που χωρίζονται μεταξύ τους με πεσσοστοιχία και τέσσερα ελαφρά οξυκόρυφα τόξα. Στον ανατολικό τοίχο διαμορφώνεται έκκεντρα ημιεξαγωνική κόγχη ιερού, πάνω σε βάθρο από μεγάλους ορθογωνικούς λίθους αρχαίου κτηρίου. Παρόμοιοι λίθοι διακρίνονται ενσωματωμένοι στην τοιχοποιία, που σήμερα καλύπτεται από ασβεστώματα. Η ενιαία εξωτερικά δίρριχτη στέγη έφερε άλλοτε εξ ολοκλήρου λιθόπλακες, που διατηρούνται σήμερα στην κόγχη και στο νότιο τμήμα του υπόλοιπου ναού, ενώ στο βόρειο τμήμα έχουν τοποθετηθεί κεραμίδια. Στη ΒΔ γωνία προβάλλει λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο. Ζωγραφικός διάκοσμος διατηρείται αποσπασματικά, στο ιερό βήμα, στο δυτικό τόξο και στο κτιστό τέμπλο, όπου αναγράφεται η χρονολογία της ιστόρησης (1772) και οι τοιχογραφίες έχουν δεχθεί λαϊκότροπη επιζωγράφιση του 19ου αι.

Στην πρόσοψη πάνω από τη θύρα υπάρχει προσκυνητάριο και ψηλότερα είναι εντοιχισμένα τέσσερα αγγεία σε σταυρόσχημη διάταξη, γύρω από πλάκα με ανάγλυφο ρόδακα. Σχεδόν στην κορυφή του αετώματος υπάρχει ανάγλυφη πλάκα με σταυρό με σχηματοποιημένα πτηνά και ρόδακες στα διάκενα των κεραιών. Στην κορυφή της στέγης είναι τοποθετημένο μαρμάρινο επίθημα με φύλλα καλάμου, πάνω στο οποίο υψώνεται τμήμα κιονίσκου περιρραντηρίου. Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, η ίδρυση του ναού ανάγεται σε αρκετά παλαιότερη περίοδο[102].

Τα εντοιχισμένα αγγεία έχουν παρουσιαστεί από τον Γ. Νικολακόπουλο[103]. Το μικρό τμήμα πυθμένα κούπας (Εικ. 32) που αποτελεί την ανώτερη κεραία του σταυρού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της κεραμικής της Κιουτάχειας του 18ου αι. που φέρει στον πυθμένα δέσμες από σχηματοποιημένα άνθη με μαύρο και ιώδες χρώμα και ερυθρές στιγμές[104]. Τα δύο αγγεία που αποτελούν τη νότια (Εικ. 33) και

102. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά Β΄, 69 (Π. Λαζαρίδης)· Μπουρας κ.ά., *Ἐκκλησίες*, 92, σχ. XII· Νικολακοπουλος, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, 67-69· Χαιρη, Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας, 560, 565.

103. Νικολακοπουλος, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, 67-69, όπου όμως με εξαίρεση το αγγείο από τη Λιγουρία, οι ταυτίσεις των αντικειμένων είναι διαφορετικές.

104. Για σχεδόν όμοια διακόσμηση βλ. G. Öney, Hayvan figürlü Kütahya seramikleri, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*

βόρεια (Εικ. 34) κεραία του σταυρού είναι βαθιά πιάτα της κεραμικής του Διδυμοτείχου που βρίσκουν ακριβή ανάλογα σε αγγείο από ιδιωτική συλλογή[105] και σε αγγεία από ναυάγιο στην περιοχή Σάνης Κασσάνδρας[106]. Φέρουν διακόσμηση από ρέουσες φαρδιές κάθετες δέσμες τρεξίματος επιχρίσματος λευκού ή ερυθρού χρώματος όπου έχει εφαρμοστεί αντίστοιχα σκούρα πράσινη και στιλπνή κίτρινη εφυάλωση και στον πυθμένα χαρακτηριστικούς έξεργους δακτυλίους. Ως προς το είδος των φαρδιών ταινιών και το απλό πεπλατυσμένο χείλος διαφοροποιούνται από άλλα αγγεία που έχουν χρονολογηθεί στον 19ο αι. –που αρχικά είχαν συσχετιστεί με το Διδυμότειχο[107] και άλλα αποδίδονται στο Τσανάκκαλε[108]– και ενδέχεται να δηλώνουν μία πρωιμότερη χρονολόγηση της παραγωγής του Διδυμοτείχου μέσα στον 18ο αι.[109], λαμβάνοντας υπόψη το συγκεκριμένο σύνολο στον ναό. Το ρηχό πιάτο με οριζόντιο χείλος (Εικ. 35) που αποτελεί την κατώτερη κεραία της σταυρόσχημης διάταξης φέρει κατά μήκος του πυθμένα φαρδιές ταινίες γαλάζιου χρώματος και εκατέρωθεν στο χείλος από μία δέσμη λεπτότερων και σκουρότερων ταινιών που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένη απόδοση θάμνων. Η σχηματοποιημένη επιμήκης απόδοση στο κέντρο έχει ερμηνευθεί από τον Νικολακόπουλο ως απόδοση καϊκιού με πανιά[110]. Είναι και αυτό, όπως και τα δύο αντίστοιχα πιάτα εντοιχισμένα στον ναό της Μεταμόρφωσης στα Καλύβια και στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους στην Κερατέα, παράδειγμα της παραγωγής μαγιόλικα της Λιγουρίας, της ονομαζόμενης «scenografia barocca». Βάσει του τρόπου απόδοσης της διακόσμησης το αγγείο έχει στενότερες αναλογίες με άλλα του προχωρημένου 17ου

Proceedings, 19-24 October 2015 Antalya, τ. 1, εκδ. F. Yenişehirioğlu, Ankara 2018, 292, εικ. 1, e.

105. Liaros, Late Ottoman Tableware, 209, πίν. IV 1, 4, 211 (για ακριβές παράλληλο).

106. Τ.-Π. Μελα, Σάνη Κασσάνδρας, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά Β΄2, 734-735, πίν. 243, α, γ (κάτω αριστερά).

107. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα: V. François, Byzantine ou ottomane? Une céramique peinte à l' engobe découverte en Méditerranée orientale, *Anatolia Antiqua* 3 (1995), 206-215. Για μία διαφορετική άποψη απόδοσής τους στο Διδυμότειχο: Liaros, Late Ottoman Tableware, 213 υποσημ. 9.

108. *Τσανάκκαλε,* εκδ. Ψαροπουλου – Γαβριλακη, 91, 93.

109. Ευχαριστώ τον Ν. Λιάρο για τη γόνιμη συζήτηση σχετικά με αυτή την ομάδα κεραμικής.

110. Νικολακοπουλος, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, 69.

και πρώιμου 18ου αι.[111]. Παρατηρώντας τη θραυσματική κατάσταση ιδίως του αγγείου της Κιουτάχειας, ενώ τα κεραμικά του Διδυμοτείχου διατηρούνται σε πολύ καλύτερη κατάσταση, καθ' ύψος σωζόμενα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως αυτά τα δύο να τοποθετήθηκαν σε αντικατάσταση παλαιότερων σε λίγο μεταγενέστερο χρόνο που δεν απέχει όμως πολύ σε σχέση με τον αρχικό εντοιχισμό μέσα στον 18ο αι., βάσει και των χρονολογήσεων των αντικειμένων[112]. Αυτό υποστηρίχτηκε καθώς δεν εντάσσονται ομαλά και βαθιά στις υποδοχές και ιδίως καθώς το κάτω άκρο του αγγείου από τη Λιγουρία φαίνεται να συμπιέζεται πίσω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο, καθιστώντας σαφές ότι το δεύτερο δέχτηκε επισκευή σε μεταγενέστερο χρόνο της τοποθέτησης του αγγείου. Σε κάθε πάντως περίπτωση, καθώς τα επιχρίσματα δυσχεραίνουν τη λεπτομερέστερη παρατήρηση, ακόμα και εάν τελικά πρόκειται για ένα σύνολο «σύγχρονου» εντοιχισμού κεραμικών που μεταξύ τους απέχουν χρονολογικά[113], αυτό αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τα αγγεία που ήταν σε χρήση, αν όχι και σε κυκλοφορία, στην Αττική στη διάρκεια του 18ου αι.

Άγιος Αθανάσιος, Κουβαράς

Ο ναός (Εικ. 36) που εντοπίζεται σε δασική περιοχή περί τα 3 χλμ. βορειοανατολικά του Κουβαρά, λειτουργεί σήμερα ως καθολικό ομώνυμης Μονής. Αποτελεί μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη ιερού και τρία εγκάρσια τοξωτά υποστηρίγματα της στέγης στο εσωτερικό. Η τοιχοποιία, αργολιθοδομή με πλίνθους σποραδικά και ασβεστοκονίαμα, περιλαμβάνει μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και ημιλαξευμένους γωνιόλιθους, ενώ ενισχύεται από δύο αντηρίδες στη βόρεια πλευρά και μία τρίτη στην ανατολική.

Στο ιερό βήμα, η αγία τράπεζα είναι κτιστή στο ημικύκλιο της αψίδας, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος

111. Farris, Lo stile 'a scenografia barocca', 34 και C. Barile, *Lantiche ceramice liguri. Maioliche di Genova e Savona*. Savona 1975, 257, πίν. XXIV, 287, πίν. XXXIX, 479, πίν. 134· Chilosi – Mattiauda, La maiolica ligure, 120, αρ. 115. Βλ. σχετικά πιο λεπτομερώς παραπάνω.

112. Yangaki, Speaking Ceramics, 110-111.

113. Για το σύστημα των ποικίλων δυνατών συσχετισμών κάθε συνόλου και του μνημείου βλ. Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 146-148, εικ. 184. Το συγκεκριμένο σύνολο εντάσσεται στην περίπτωση III.C.a.

του ανατολικού τοίχου. Το δάπεδο είναι πλακόστρωτο, ωστόσο τμήμα του έχει καλυφθεί με τσιμέντο σε σύγχρονη επέμβαση. Στο κέντρο του κυρίως ναού σώζεται τμήμα βυζαντινού δαπέδου από μαρμαροθέτημα με πολύχρωμα μάρμαρα. Σε γραπτή επιγραφή πάνω από την Ωραία Πύλη του κτιστού τέμπλου αναγράφεται η χρονολογία 1743. Με εξαίρεση τις άτεχνες νεότερες τοιχογραφίες στις κόγχες, η υπόλοιπη ιστόρηση του ναού αποτελεί έργο του ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου που ολοκληρώθηκε το 1744, σύμφωνα με τη σωζόμενη κτητορική επιγραφή στο αριστερό τμήμα του δυτικού εγκάρσιου τόξου (δυτικό μέτωπο). Πρόκειται για το τελευταίο ενυπόγραφο τοιχογραφικό σύνολο του ζωγράφου, ιδιαίτερα πλούσιο σε μεμονωμένες μορφές, ενώ στον δυτικό τοίχο ξεχωρίζει σειρά σκηνών από τον κύκλο των Παθών.

Η δυτική όψη του μνημείου εξαίρεται ιδιαίτερα (Εικ. 36). Δεξιά της τοξωτής θύρας είναι εντοιχισμένη μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή πρωτοβυζαντινών χρόνων. Πάνω από τη θύρα διαγράφεται τυφλό τόξο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα με ανάγλυφο σταυρό. Ψηλότερα, πλίνθινη οδοντωτή ταινία διατρέχει τη βάση του αετώματος πάνω από την οποία υπάρχει προσκυνητάριο που επιστέφεται από τμήμα μαρμάρινου επίκρανου παραστάδας με τρεις άκανθες και τις αρχές από φύλλα καλάμου. Εννέα ρηχά αγγεία ήταν άλλοτε εντοιχισμένα, ανά τέσσερα εκατέρωθεν του προσκυνηταρίου και του γλυπτού, από τα οποία σήμερα σώζονται μόνο οι υποδοχές τους, ενώ ένα τελευταίο στην κορυφή διατηρείται στη θέση του[114].

Κατά τον Γ. Νικολακόπουλο[115] τα κεραμικά ήταν δώδεκα, αλλά αυτό δεν προκύπτει από την τρέχουσα κατάσταση διατήρησης της πρόσοψης, καθώς είναι εμφανείς εννέα υποδοχές που έχουν δημιουργηθεί πολύ επιφανειακά στην αργολιθοδομή, κάποιες από τις οποίες φέρουν περιμετρικά και μικρά τμήματα πλίνθων. Επρόκειτο για ρηχά πιάτα, διαμέτρου χείλους μεταξύ 20 και 25 εκ., από τα οποία διατηρούνται τα αποτυπώματα των βάσεων. Εκτός αυτών, στην ανατολική όψη, ψηλά στο αέτωμα εντοπίστηκαν ακόμα τέσσερις αβαθείς κοιλότητες σε σταυρόσχημη διάταξη, πολύ αμελέστερης κατασκευής και βαθύτερες στην

114. Α. Ορλανδος, Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαί τῶν Ἀθηνῶν, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 304· Μπουρας κ.ά, *Ἐκκλησίες*, 161-163, σχ. XXI· Παλλας, Παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική, 44, εικ. 1· Λαζαριδου, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου, 581, 584-588.

115. Νικολακοπουλος, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, 69-70.

αργολιθοδομή σε σχέση με αυτές της δυτικής όψης. Εάν αυτό δηλώνει και χρονική απόκλιση, δεν μπορεί να αποδειχτεί.

Θραύσμα από τον πυθμένα (Εικ. 37) και το τοίχωμα ανοικτού αγγείου αποτελεί την ανώτερη απόληξη του σχηματισμού στα δυτικά. Πάνω σε υποκίτρινη κεραμική ύλη απλώνεται κασσιτερούχο γαλαζωπό στρώμα. Διακοσμείται με κεντρικό μετάλλιο που ορίζεται από τρεις ταινίες υπογάλαζου χρώματος, όπου εσωτερικά αναπτύσσονται πινελιές γαλάζιου χρώματος και σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος με λαδί και ιώδες χρώμα και με κίτρινο ώχρα πιθανότατα σχηματοποιημένο άνθος στο κέντρο που ορίζεται με λεπτές ιώδεις ταινίες. Στο τοίχωμα διατηρείται σχηματικός φυτικός διάκοσμος με ανάλογα χρώματα. Βρίσκει ακριβή παράλληλα με πιάτα και κανάτα που αποδίδονται σε εργαστήρια της Λιγουρίας, Αλμπίζολα ή Σαβόνα, του 17ου αι. και διακοσμητικά ανήκουν στην ομάδα «calligrafico naturalistico»[116]. Ιδίως μάλιστα ως προς την περιμετρική φυτική διακόσμηση γύρω από το μετάλλιο, έχει αναλογίες με πιάτα από τη Γένοβα των μέσων του 17ου αι., ορισμένα από τα οποία αποδίδονται σε εργαστήρια της Αλμπίζολα[117].

Αγία Παρασκευή, Κερατέα

Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο της Κερατέας (Εικ. 38). Είναι μικρή μονόκλιτη θολωτή βασιλική με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη και ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη ιερού. Στις μακρές πλευρές διαμορφώνονται από τρία τυφλά, ελαφρά οξυκόρυφα τόξα. Η κόγχη της πρόθεσης φέρει τόξο διπλής καμπυλότητας. Στο ιερό και στα τυφλά τόξα σώζονται τοιχογραφίες από τα μέσα του 18ου αι., με επιζωγραφίσεις. Το κτιστό τέμπλο κοσμείται με ξύλινη αετωματική επίστεψη με παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ, του 19ου αι.

---

116. Πρόκειται για αγγεία από το Vaucluse, το Carros και τις Κάννες, αντίστοιχα: D. Carru, Une assiette à la Chine, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 83, εικ. 84· J. Petrucci, Les assiettes de Carros, στο: *Un goût d' Italie,* 85, εικ. 86 και Amouric – Richez – Vallauri, *Vingt Mille Pots*, 88-89, εικ. 189 και εικ. 190, αντίστοιχα. Για την ένταξη αυτών των αγγείων στην ομάδα «calligrafico naturalistico»: Marzinot, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, 198, εικ. 225, 229, εικ. 264. Βλ. και: <https://wannenesgroup.com/en/lots/518-160-piatto-in-maiolica-bianca-e-blu-manifattura-grosso-albisola-xvii-secolo/>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.04.2024. Για υστερότερο ανάλογο πιάτο: Κοππε-Ζωγράφου, *Τα Κεραμεικά του Αιγαίου*, 247, 249, εικ. 328.

117. Marzinot, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, 198, εικ. 225, 207, εικ. 237, 229, εικ. 264.

Η τοιχοποιία ήταν καλυμμένη από πολλαπλά επιχρίσματα. Το 2006, στη διάρκεια στερεωτικών εργασιών, αποκαλύφθηκαν η μορφή της τοιχοποιίας από αργολιθοδομή, μεγαλύτερους λίθους στις γωνίες και άφθονα τεμάχια πλίνθων κυρίως στην αψίδα, καθώς και σημαντικά στοιχεία στις όψεις του ναού, που τεκμηριώνουν τη διαχρονική σημασία του: μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. (*IG* II^2 5978) που μνημονεύει κάτοικο του αρχαίου δήμου των Δειραδιωτών, μαρμάρινα γλυπτά, πώρινα πλαίσια ανοιγμάτων και διακοσμητικά πινάκια. Τα περισσότερα ευρήματα συγκεντρώνονται στη δυτική όψη. Το πλαίσιο της θύρας διαμορφώνεται με πώρινα στοιχεία: τόξο σε εσοχή και δύο παραστάδες με ανάγλυφους ανισοσκελείς σταυρούς. Πάνω από τη θύρα υπάρχει προσκυνητάριο, το τόξο του οποίου στηρίζουν δύο μαρμάρινα μέλη. Το μέλος στα δεξιά είναι ένα επίκρανο πρωτοβυζαντινής εποχής με εναλλασσόμενα ανθέμια με μαλακά φύλλα και τρίφυλλα που αποδίδονται σχεδόν εγχάρακτα. Το προσκυνητάριο επιστέφεται από σύνθεση δύο μεσοβυζαντινών μαρμάρινων γλυπτών: ένα τμήμα λοξότμητου επιστυλίου, με σειρά από πεντάφυλλα ανθέμια κάτω από τόξα («μικρασιατικό θέμα»)· στο δεξιό άκρο διακρίνεται τμήμα οκτάφυλλου ρόδακα μέσα σε κύκλο από διπλή ταινία. Στην άνω πλευρά του εφάπτεται πλάκα με φυλλοφόρο ταινιωτό σταυρό κάτω από τόξο, που εγγράφεται σε ορθογώνιο και στηρίζεται σε διπλούς κιονίσκους με κιονόκρανα.

Κατά τις σωστικές εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών το 2013, πιστοποιήθηκε ότι οι τοιχογραφίες του 18ου αι. αποτελούν έργα του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Οι εκλεπτυσμένες επιζωγραφίσεις στα πρόσωπα των μορφών, του όψιμου 19ου αι., εκφράζουν τις αναζητήσεις της τέχνης της εποχής για μια «βελτιωμένη βυζαντινή ζωγραφική» μέσα από τη στροφή στη δυτικότροπη ακαδημαϊκή τάση. Στο κατώτερο τμήμα του νότιου τοίχου στον κυρίως ναό αποκαλύφθηκε παλαιότερο στρώμα ζωγραφικής μικρής έκτασης. Η ποιότητά του, όπως και η μορφή της τοιχοποιίας του μνημείου, συνηγορούν υπέρ της άποψης για την ανακαίνιση, και όχι την ανέγερσή του, τον 18ο αι.[118].

118. Χ. Γ. Ρωμας, *Η Κερατέα της Αττικής*, Κερατέα 1987, 132-134· Παπαγιαννακος, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας, 499-502, εικ. 9-10, 12· Δ. Πετρου, Εργασίες στερέωσης και συντήρησης ναού Αγίας Παρασκευής Κερατέας: νεότερες παρατηρήσεις για τον διάκοσμο και τη χρονολόγηση του μνημείου. Αναρτημένη πινακίδα (*poster*) στην ΙΣΤ΄

Στη δυτική όψη της Αγίας Παρασκευής, ακολουθώντας τη δομή της αετωματικής απόληξης, πάνω από το υπέρυθρο προσκυνητάριο δημιουργείται τοξωτός σχηματισμός από πέντε εντοιχισμένα αγγεία, στο διάχωρο του οποίου ενσωματώνονται δύο αρχιτεκτονικά μέλη. Διατηρούνται τέσσερα βαθιά πιάτα με οριζόντιο χείλος[119]. Πρόκειται για πιάτα ύστερης μαγιόλικα με μπλε διάκοσμο από τη Λιγουρία, πιθανόν από τη Σαβόνα (Εικ. 39-42). Εντάσσονται στην ευρεία διακοσμητική ομάδα «alla francese» που ακολουθεί διακοσμητικές τάσεις των παραγωγών της Γαλλίας από το τέλος του 17ου και μέσα στον πρώιμο 18ο αι.[120]. Βάσει των αναλογιών τους στο σχήμα και κυρίως στη διακόσμηση, προφανώς προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Το κοινό γνώρισμα όλων είναι περιμετρικά στο χείλος μονή ή διπλή γαλάζια ταινία από την οποία εκφύονται δέσμες τριών ή τεσσάρων μικρών γαλάζιων στιγμών (Εικ. 39-42) που συνδέονται μεταξύ τους με λεπτές και κοντές γαλάζιες ταινίες, δημιουργώντας μια συνεχή «γιρλάντα» «girlanda», όπως έχει ονομαστεί αυτός ο τύπος διακόσμου του πρώιμου 18ου αι. από τις J. Beltrán de Heredia και N. Miró i Alaix[121]. Στο κέντρο (Εικ. 39-40, 42) στα τρία αγγεία αποδίδεται σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος που σχηματίζει μπουκέτο που δένει στο κάτω μέρος με κορδέλα. Ανάλογος σχηματικός διάκοσμος στο χείλος αλλά σε πιο απλοποιημένη εκδοχή, απαντά σε κανάτες που εντάσσονται στον τύπο «fioraccio» από τη Σαβόνα του πρώτου μισού του 19ου αι., στον απόηχο της ομάδας «alla francese»[122]. Πιάτο με ακριβώς ίδια διακόσμηση έχει βρεθεί στις ανασκαφές στην Αγορά των Αθηνών[123]. Το τέταρτο φέρει απεικόνιση οικιστικού τοπίου (Εικ. 41), παραπέμποντας στην ιστορημένη μαγιόλικα: σε πρώτο επίπεδο τριγωνικοί

ΕΣΝΑ (Λαύριο, 18-22 Νοεμβρίου 2015)· Η Ιδια, Νέα στοιχεία, 211· Α. Π. Ματθαιου – Γ. Ε. Μαλουχου, Μία παλαιὰ καὶ μία νέα ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὰ Μεσόγεια Ἀττικῆς, *Γραμματεῖον* 9 (2020), 33-34 <https://grammateion.gr/en/grammateion/9>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.09.2024.

119. Όλα έχουν διάμετρο χείλους 18 εκ.

120. Beltrán de Heredia Bercero – Miró i Alaix, *The ceramics trade*, 48-50.

121. Beltrán de Heredia Bercero – Miró i Alaix, *The ceramics trade*, 49-50, 129, πίν. 44, 3-5, 7.

122. V. Fagone – S. R. Marengo – A. Cameirana, *Ceramica popolare ligure dal Settecento al Novecento*, Milano 1989, 62, εικ. 59, 65, εικ. 62.

123. A. Frantz, Turkish Pottery in the Agora, *Hesperia* 11 (1942), 15, εικ. 34, αρ. 25, 28, αρ. 25.

σχηματισμοί αποδίδουν χαμηλούς λόφους και στο βάθος εικονίζονται τουλάχιστον τρεις οικίες με δίρριχτη στέγη, που φέρουν παράθυρα στον όροφο και κύρια είσοδο, ενώ η μία φαίνεται να είχε και σοφίτα. Ως προς τον τρόπο απόδοσης των κτισμάτων βρίσκει αναλογίες με αντίστοιχα που αποδίδονται σε εργαστήριο της Σαβόνα στο πρώτο τέταρτο του 18ου αι.[124]. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη χρονολόγηση που αποδίδεται στο μνημείο, πρόκειται για ένα σύνολο «σύγχρονου» εντοιχισμού[125] που προσδίδει επιπλέον στοιχεία για τον ναό και προσφέρει στοιχεία για τη διακίνηση των κεραμικών από τη Σαβόνα στον ελλαδικό χώρο.

Άγιος Χαράλαμπος, Κερατέα

Το μνημείο (Εικ. 43), που βρίσκεται κοντά στην κεντρική πλατεία της Κερατέας, υπήρξε το καθολικό αφανισμένου σήμερα Μετοχίου της Ι. Μονής Ασωμάτων – Πετράκη. Από τον Δ. Καμπούρογλου αντλούμε την πληροφορία για την επισκευή και επίχριση του ναού από τους μοναχούς Αρσένιο και Τιμόθεο με σουλτανικό διάταγμα του 1800.

Αποτελεί μονόκλιτη θολωτή βασιλική με τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά. Η ημικυλινδρική καμάρα ενισχύεται στο μέσον της με δύο σφενδόνια από πώρινους θολίτες που απολήγουν σε υφαψίδια. Το τμήμα ανάμεσα στα σφενδόνια, όπως και το αντίστοιχο εξωτερικό τμήμα της δίρριχτης κεραμοσκεπούς στέγης, διαμορφώνεται υπερυψωμένο. Η ιδιότυπη αυτή στέγαση έχει ερμηνευθεί ότι προέκυψε μετά από ανεπιτυχή προσπάθεια απόδοσης του σταυρεπίστεγου τύπου ή επισκευή ενός παλαιότερου σταυρεπίστεγου ναού. Στη δυτική πλευρά πάνω από τη θύρα, υπάρχει κόγχη με τόξο διπλής καμπυλότητας, ενώ ίδιου τύπου τόξο φέρει και η κόγχη της πρόθεσης.

Η τοιχοποιία, στο μεγαλύτερο μέρος της επιχρισμένη, είναι αργολιθοδομή με επεξεργασμένους λίθους στις γωνίες. Μία αναθηματική επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. εντοπίζεται στο ανώτερο τμήμα της ΒΔ.

---

124. <https://dadanovecento.com/products/vaso-grande-in-ceramica-di-savona-dipinto-a-mano-del-1725>, <https://www.cambiaste.com/it/asta-0116/vaso-da-elettuari-in-maiolica-savona-xviii-se-98830>, <https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0700258170#lg=1&slide=0>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.04.2024).

125. Πρόκειται για περίπτωση εντοιχισμού Ι.Α.α (Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 147, εικ. 184).

γωνίας. Δεξιά της θύρας είναι εντοιχισμένο μεγάλο κυρτό μαρμάρινο μέλος πρωτοβυζαντινής εποχής, προερχόμενο πιθανώς από άμβωνα, με ανάγλυφο διάκοσμο. Αποδίδεται το ευχαριστιακό θέμα της πλούσιας με καρπούς και φύλλα κληματίδας που αναφύεται μέσα από κάνθαρο. Αριστερά της θύρας υπάρχει μικρή μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα με χρονολογία 1860 και εγχάρακτη επιγραφή κάτω από τόξο που στηρίζουν κίονες: ὁ ἐκ τῆς Μονῆς / Πετράκη Ἄνθημος / Πέρος μοναχὸς ἐλθὼν / ἐκ τῆς μονῆς ἐνταῦθα / κατόρθωσε διὰ πολλῶν / κόπων καὶ μόχθων ν / ἀνἐγείρη τὸν κοίπον / τοῦτον. Ἐν Κερατέα 8 Φεβρουαρ(ίου). Μια ακόμη εγχάρακτη επιγραφή με τη χρονολογία 1829 βρίσκεται στη δεξιά παραστάδα της θύρας. Κοντά στη ΝΔ. γωνία του μνημείου στέκεται κορμός αρράβδωτου μαρμάρινου κίονα με ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες.

Στο εσωτερικό διατηρούνται λίγες τοιχογραφίες του 18ου αι., με επιζωγραφίσεις. Το ξύλινο τέμπλο του ναού περιλαμβάνει τρεις δεσποτικές εικόνες δυτικότροπης εκτέλεσης με χρονολογίες 1849 και 1851. Η αφιέρωση του ναού στον Άγιο Χαράλαμπο και η απεικόνισή του στον νότιο τοίχο με μικρό δαίμονα στα πόδια του, αλλά και σε εικόνα του 1898 στο προσκυνητάριο, όπου καταπατά δαίμονα, συνδέονται με την έξαρση της λατρείας του κυρίως από το δεύτερο μισό του 17ου έως τον 19ο αι., καθώς θεωρείται προστάτης από τις λοιμώδεις νόσους και ειδικά την πανώλη[126].

Η δυτική όψη περιλάμβανε ένα ενδιαφέρον σύνολο εννέα εντοιχισμένων αγγείων προσαρμοσμένων στο αέτωμα –τέσσερα εκατέρωθεν της κόγχης και του παραθύρου και ένα στην κορυφή– σε τρεις περίπου παράλληλες οριζόντιες ζώνες. Από αυτά διατηρούνται τα έξι. Ξεκινώντας από τη χαμηλότερη ζώνη, το βορειότερα σωζόμενο θραύσμα τοιχώματος πιάτου (Εικ. 44) ανήκει στην κατηγορία της «Taches Noires» από την Αλμπίζολα της Λιγουρίας των μέσων του 18ου-αρχών του 19ου

126. Χ. Στρατοκοπος, *Ἡ Κεραταία τῆς Ἀττικῆς. Τοπογραφία-Ἀρχαιολογία-Ἱστορία-Μνημεῖα-Σημειώσεις,* Αθήνα 1925, ανατύπωση: Κερατέα 1997, 48, 50· Ρωμας, *Η Κερατέα,* 134-136· Παπαγιαννακος, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας, 500· Χαιρη, Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας, 559, 565· Ι. Στουφη, Μετόχια της Ιεράς Μονής Αγίων Ασωμάτων-Πετράκη. Άγιος Χαράλαμπος Κερατέας, στο: *Μονή Πετράκη. Ιερά Μονή Αγίων Ασωμάτων-Πετράκη,* Αθήνα 2020, 272-275· Ματθαιου – Μαλουχου, Μία παλαιὰ καὶ μία νέα ἐπιγραφή, 34-35.

αι.[127]. Διακοσμείται με κυρτές μελανές ταινίες κάτω από στιλπνή καστανή εφυάλωση. Στην ίδια ζώνη, το αγγείο στη νότια πλευρά είναι βαθύ πιάτο Τσανάκκαλε (Εικ. 45). Πάνω σε λευκό επίχρισμα και κάτω από διαφανή εφυάλωση, φέρει περιμετρικά στο χείλος τρεις περιφερικές ταινίες ιώδους χρώματος και στον πυθμένα διατηρεί τμήμα από σχηματοποιημένο κλαδί με δύο άνθη με ερυθρές στιγμές και φύλλωμα με ιώδες χρώμα. Το κοινό αυτό θέμα φέρουν κεραμικά που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 18ου αι.[128]. Το βορειότερο αγγείο στη δεύτερη στάθμη (Εικ. 46), ένα ρηχό πιάτο με κυρτό τοίχωμα και φαρδύ χείλος, διακοσμείται σε λευκό βάθος με αποχρώσεις του κυανού χρώματος. Είναι παράδειγμα της παραγωγής μαγιόλικα της Λιγουρίας, της ονομαζόμενης «scenografia barocca»[129]. Φέρει φαρδιές ταινίες γαλάζιου χρώματος και εκατέρωθεν στο χείλος από μία δέσμη λεπτότερων και σκουρότερων ταινιών που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένη απόδοση θάμνων[130]. Έχει πολύ στενές αναλογίες με ανάλογο πιάτο εντοιχισμένο στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα γειτονικά Καλύβια και μπορεί να χρονολογηθεί και αυτό στα τέλη 17ου και μέσα στον 18ο αι.[131]. Τα υπόλοιπα τρία ρηχά πιάτα, δύο που πλαισιώνουν τη φωτιστική θυρίδα στη δεύτερη στάθμη και το ανώτερο στο κέντρο του αετώματος, αποτελούν δείγματα της κεραμικής της

127. L. Long – F. Richez, L' épave Grand-Congloué 4, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 93-95, εικ. 91· Moussette, La poterie d' Albisola, 98, εικ. 100· J. Chausserie-Laprée – N. Nin, Albisola, Gênes, Martigues, Aix, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 100, εικ. 102· Amouric – Richez – Vallauri, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250.

128. Για την κατηγορία αυτή, βλ. πιο πάνω. Κοππε-Ζωγραφου, *Τα Κεραμεικά του Αιγαίου*, 111-112, εικ. 132· γ. *Τσανάκκαλε*, εκδ. Ψαροπουλου – Γαβριλακη, 80, αγγείο κάτω δεξιά για ακριβώς ανάλογη διακόσμηση.

129. Farris, Lo stile 'a scenografia barocca', 34· Beltrán de Heredia Bercero – Miró i Alaix, *The ceramics trade*, 46-48.

130. Για παραδείγματα με παρόμοια τμήματα φυτικού διακόσμου: Marzinot, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, 237, εικ. 276· Chilosi – Mattiauda, La maiolica ligure, 129, αρ. 163· Beltrán de Heredia Bercero – Miró i Alaix, *The ceramics trade*, 47, 123, εικ. 40, 3-4· <https://www.cambiaste.com/it/asta-0162/piatto-in-maiolica-a-scenografia-barocca-savon-9-117171>· Ημερομηνία επίσκεψης: 18.04.2024.

131. Farris, Lo stile 'a scenografia barocca', 34. Βλ. αναλυτικά για τη χρονολόγηση, πιο πάνω.

Κιουτάχειας[132] (Εικ. 47-49). Το τελευταίο εσωτερικά εικονίζει σχηματικά πτηνό (Εικ. 49) στραμμένο προς τα νότια. Βάσει του τρόπου απόδοσης του σώματος, επίμηκες, ωοειδές, αλλά και του κοντόχονδρου κεφαλιού με ράμφος που αποδίδεται με μικρή κόκκινη στιγμή αποτελεί απόδοση μικρού πτηνού. Συνδυάζοντας το πράσινο χρώμα της κεφαλής με τον πρόσθετο διάκοσμό του με σειρές μικρών ερυθρών στιγμών και το εξαιρετικά πεποικιλμένο σώμα με πολύχρωμες ταινίες και στιγμές ίσως εικονίζεται παπαγάλος. Ως προς την πυκνή διακόσμηση με στιγμές, βρίσκει γενικές αναλογίες σε αγγεία της Κιουτάχειας του πρώτου μισού του 18ου αι.[133], αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση ο τρόπος σύνθεσης είναι διαφορετικός. Τα συμπληρωματικά άνθη έχουν αντιστοιχίες με αγγείο του δεύτερου μισού του 18ου αι.[134]. Τα άλλα δύο αγγεία συμμετρικά τοποθετημένα εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας (Εικ. 47-48) εικονίζουν από μία γυναικεία μορφή που κρατά κόκκινο άνθος. Και οι δύο φέρουν πλούσιο ένδυμα, αποτελούμενο αντίστοιχα από ποδήρες κυανό και πράσινο καφτάνι και εσωτερικό ένδυμα, στη μία διακρίνονται τα ριγέ σαλβάρια γαλάζιου και λευκού χρώματος, κεφαλόδεσμο με ριγέ ταινίες, η μία μορφή με λοφίο που βρίσκει ακριβώς ανάλογο σε αγγείο από τη Ρόδο[135]. Τα δύο μεγάλα άνθη που διατηρούνται εκατέρωθεν της μορφής (Εικ. 47) στα βόρεια της θυρίδας, βρίσκουν ακριβώς ανάλογα σε αντίστοιχη γυναικεία παράσταση από τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη του δεύτερου μισού του 18ου αι.[136]. Η απεικόνιση γυναικείων μορφών (Εικ. 47-48) με ενδυμασίες που παραπέμπουν σε εύπορες ομάδες ήταν ένα από τα κοινά θέματα της κεραμικής της Κιουτάχειας[137]. Από τα παραπάνω και συνυπολογίζοντας τις επιμέρους χρονολογήσεις του συνόλου αυτού, προκύπτει μία χρονολόγηση στα μέσα ή καλύτερα στον προχωρημένο 18ο αι. για τον εντοιχισμό τους.

132. Βλ. Bilgi – Vermeersch, *Kütahya*.

133. Amouric – Richez – Vallauri, *Vingt Mille Pots*, 160, εικ. 290· *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. Μπορμπουδακη, 163, αρ. 121 (Α. Μπαλλιαν).

134. Μπαλλιαν – Μωραϊτου – Σαρδη, Αίθουσα IV, 192, αρ. 273.

135. *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. Μπορμπουδακη, 159, αρ. 117 (Π. Λυκου).

136. *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. Μπορμπουδακη, 158, αρ. 116 (Α. Μπαλλιαν).

137. Öney, Hayvan figürlü Kütahya seramikleri, 292, πίν. 1.

Συνοπτικές παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία

Από τα μνημεία του 12ου-13ου αι. το μόνο αγγείο που διατηρείται και μπορεί να χρονολογηθεί σε αυτή την περίοδο είναι η βαθιά μονόχρωμη κούπα από τον Άγιο Νικόλαο στον Κάλαμο, που προφανώς αποτελεί δείγμα κάποιου βυζαντινού εργαστηρίου[138].

Όλα τα υπόλοιπα σωζόμενα κεραμικά προέρχονται από τα Μεσόγεια και χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο και κυρίως μέσα στον 17ο, 18ο και 19ο αι. Κατ' αναλογία με τις παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία στη δυτική Αττική, στα Μεσόγεια ως εντοιχισμένα κεραμικά έχουν χρησιμοποιηθεί αγγεία από την Ιταλία, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία κάποια από τα οποία εντοπίζονται στο ίδιο μνημείο. Από την Ιταλία εντοπίζονται διαφορετικών κατηγοριών κεραμικά προϊόντα της Λιγουρίας τόσο του 17ου όσο και του 18ου-αρχών 19ου αι. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε τέσσερα μνημεία σε απόσταση 23 περίπου χιλιομέτρων έχουν εντοιχιστεί παραδείγματα της παραγωγής της Λιγουρίας, εκ των οποίων τρία αγγεία της ίδιας διακοσμητικής κατηγορίας, στοιχεία που δηλώνουν ότι την περίοδο του 18ου αι. υπήρχε ιδιαίτερα ισχυρή η διάχυση κεραμικών της βόρειας Ιταλίας σε όλη την περιοχή. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, κεραμικό από τη Σαβόνα αντίστοιχο με αυτά της Αγίας Παρασκευής έχει ανασκαφεί και από την πόλη της Αθήνας[139]. Πάντως τα δύο αγγεία από τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια και από τον Άγιο Χαράλαμπο στην Κερατέα φέρουν ακριβώς τον ίδιο τρόπο διακόσμησης, με χρήση φαρδιών κυανών ταινιών και σκούρου μπλε χρώματος και επιμέρους χρήση λεπτών σχεδόν γκριζωπών ταινιών, με το παράδειγμα από την Παναγία Μεσοσπορίτισσα να μην φέρει τις τελευταίες. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι στα ίδια μνημεία εντοιχίζονται αγγεία τόσο από το Διδυμότειχο όσο και από την Κιουτάχεια[140] ή από το Τσανάκκαλε και την Κιουτάχεια. Μάλιστα η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια και ο Άγιος Χαράλαμπος στην Κερατέα φέρουν παραδείγματα τριών ίδιων κατηγοριών (από την Κιουτάχεια, από την Αλμπίζολα, από τη Σαβόνα) με τον Άγιο Χαράλαμπο να περιλαμβάνει και

138. Γκινη-Τσοφοπουλου, Άγιος Νικόλαος, 234-235, εικ. 8.

139. Βλ. σχετικά πιο πάνω, υποσημ. 123.

140. Ναός Παναγίας Μεσοσπορίτισσας Ολύμπου και ναός Αγίου Χαραλάμπους Κερατέας.

ένα παράδειγμα της κεραμικής Τσανάκκαλε. Μόνο η Αγία Παρασκευή στην Κερατέα κοσμείται αποκλειστικά με αγγεία μίας μόνο κατηγορίας, αυτής από τη Λιγουρία. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε ίσως να υποτεθεί ότι οι υπεύθυνοι για αυτή τη διακόσμηση τα είχαν προμηθευτεί ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Η εικόνα που προκύπτει για τα Μεσόγεια είναι ανάλογη με αυτή από την ενδοχώρα της δυτικής Αττικής, στοιχείο που εντείνει την ευρεία κυκλοφορία αυτών των προϊόντων στην Αττική μέχρι και τις αρχές του 19ου αι., οπότε και είναι η τελευταία πληροφορία. Προκύπτουν δύο «πόλοι» από όπου αντλούνται κεραμικά για να εντοιχιστούν σε εκκλησιαστικά μνημεία από τον 16ο αι. και μετά[141].

Τα εντοιχισμένα αγγεία σε σημαντικές εκκλησίες της Μεσογαίας, αρκετές εκ των οποίων έχουν τοιχογραφηθεί από τον περιώνυμο ζωγράφο της εποχής Γεώργιο Μάρκου και τους μαθητές του, καταδεικνύουν μια πρακτική αγαπητή στην τοπική κοινωνία που συγχρόνως μας δίνει πλούσιες πληροφορίες για τις εμπορικές σχέσεις και τις πολιτισμικές επαφές της με κοσμοπολίτικα περιβάλλοντα και νοοτροπίες. Επομένως, δεν θα ήταν υπερβολή εάν δεχθούμε ότι η πρακτική αυτή εντάσσεται στο γενικότερο ρεύμα ανανέωσης της καλλιτεχνικής ταυτότητας της Μεσογαίας, σε μια εποχή άνθησης του ελληνικού Διαφωτισμού, αναγέννησης αλλά και μετάβασης, όπως υπήρξε κατεξοχήν ο 18ος αι. για τον ελληνικό χώρο[142].

Δημητρα Πετρου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
Αναστασια Γ. Γιαγκακη

141. Βλ. σχετικά: Yangaki, Speaking Ceramics, 106-108.

142. Για το πνευματικό και ιδεολογικό περιβάλλον της περιόδου, βλ. γενικά: Π. Κονδυλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες,* Αθήνα 1988· π. Γ. Μεταλληνος, *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἕλληνες στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία*, Αθήνα ³1993, 147 κ.ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην πόλη της Αθήνας εντοπίζονται αρκετά μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής ενώ υπάρχουν μαρτυρίες και για δύο μνημεία που χρονολογούνται στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Με εξαίρεση τη Μονή Καισαριανής και την Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι, που παρέχουν επίσης στοιχεία για τη χρήση της πρακτικής κατά τον 12ο αι. εκτός του πυρήνα της Αθήνας, προχωρώντας στην ενδοχώρα της ανατολικής Αττικής ο Ευαγγελιστής Λουκάς στα Λαμπρικά στο Κορωπί και η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο και στα βορειοανατολικά ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο παρέχουν μαρτυρίες για τον εντοιχισμό αγγείων σε μνημεία του 12ου–13ου αι. Στην περιοχή αυτή πάντως, ιδίως στα Μεσόγεια, διακρίνεται μία ιδιαίτερη εξάπλωση εκ νέου της πρακτικής κατά την οθωμανική περίοδο, ιδίως κατά τον 18ο αι. Πρόκειται κυρίως για μνημεία που ανακαινίζονται σε εκείνη την περίοδο. Σε αυτά σαφώς διακρίνεται η προτίμηση διακόσμησης με εντοιχισμένα αγγεία της δυτικής πρόσοψης του μνημείου και λιγότερο της ανατολικής. Στη δυτική τα αγγεία δημιουργούν συνήθως τοξωτούς ή σε σειρά σχηματισμούς ή αποκτούν ακόμα και χιαστί μορφή ή σχήμα ρόμβου, συχνά πλαισιώνοντας υπέρθυρο προσκυνητάριο πάνω είτε γύρω από το οποίο τοποθετούνται, στο ανώτερο τμήμα της αετωματικής απόληξης. Σε αυτό έχουν αναλογίες με αντίστοιχους σχηματισμούς σε μνημεία της δυτικής Αττικής και του Αργοσαρωνικού[143]. Ως προς τα εντοιχισμένα κεραμικά, στην περιοχή της ανατολικής Αττικής εντοπίζονται περιπτώσεις αντικατάστασης αγγείων κατά τον 18ο και τον 19ο αι., όπως στον Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά, στους Ταξιάρχες στα Καλύβια και ίσως και στην Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο, μαρτυρώντας το ενδιαφέρον των κατοίκων για την εμφανή διατήρηση της πρακτικής, καλύπτοντας τις άδειες υποδοχές με ακέραια ή και σχεδόν ακέραια κεραμικά. Η μελέτη των εντοιχισμένων αγγείων από τους 24 ναούς της Αθήνας και της ανατολικής Αττικής εμπλουτίζει τις γνώσεις μας και για τις κατηγορίες κεραμικής που απαντούν στην περιοχή, ιδίως αυτές της οθωμανικής περιόδου: εκτός από ήδη γνωστές για τον ελλαδικό χώρο παραγωγές, όπως της Κιουτάχειας, του Διδυμοτείχου, του Τσανάκκαλε, προϊόντα της βόρειας Ιταλίας, ιδίως της Λιγουρίας, όπως η κεραμική από

143. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις στο οικείο κείμενο (Μέρος Β΄).

την Αλμπίζολα ή από τη Σαβόνα, φαίνεται να ήταν διαδεδομένα στην ενδοχώρα της ανατολικής Αττικής στη διάρκεια του 17ου και 18ου αι. Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο κεραμικά από τη Λιγουρία (Σαβόνα) της ίδιας διακοσμητικής κατηγορίας και με παρόμοιο διάκοσμο απαντούν σε τρεις ναούς, στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια, στην Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο και στον Άγιο Χαράλαμπο στην Κερατέα, σε απόσταση 23 περίπου χιλιομέτρων, προσφέροντας νέα στοιχεία για το εμπόριο με την Ιταλία στη νοτιοανατολική Αττική κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου.

Αναστασια Γ. Γιαγκακη

Εικ. 1: Αθήνα. Σωτείρα Λυκοδήμου. Ανατολική όψη. Τύμπανο τρίλοβου παραθύρου κόγχης Ιερού. Τρεις υποδοχές για ένθεση κεραμικού, σήμερα με εντοιχισμένες μαρμάρινες πλάκες (αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 2: Αθήνα. Ταξιάρχες. Ανατολική και δυτική όψη κυρίως ναού. Gailhabaud, *L' architecture* (<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/gailhabaud1858bd1/0125>· Ημερομηνία επίσκεψης: 06.06.2024).

Εικ. 3: Αθήνα. Άγιοι Θεόδωροι. Βαθύ πινάκιο Φατιμιδικής εποχής, 11ος αι. (α.ε. 1ης ΕΒΑ 1574), από το τύμπανο του δίλοβου παραθύρου στη δυτική κεραία του νάρθηκα (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη) (δύο όψεις).

Εικ. 4: Αθήνα. Άγιοι Θεόδωροι. Βαθύ πινάκιο Φατιμιδικής τέχνης, 11ος αι. (α.ε. 1ης ΕΒΑ: 4648), από το τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας κεραίας (αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη) (δύο όψεις).

Εικ. 5: Αθήνα. Άγιοι Θεόδωροι. Απότμημα πινακίου, 13ος-14ος αι. (α.ε. ΕΦΑΠΑ: ΒΕ44893), από το τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της πρόθεσης (αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη) (δύο όψεις).

Εικ. 6: Αθήνα. Αγία Αικατερίνη. Δυτική όψη, τύμπανο διλόβου παραθύρου κεραίας. Πιάτο Οθωμανικής ή Φαληρικής «Κιουτάχειας», 20ός αι. (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 7: Αθήνα. Αγία Αικατερίνη. Βόρεια όψη, τύμπανο δίλοβου παραθύρου κεραίας. Πιάτο Οθωμανικής ή Φαληρικής «Κιουτάχειας», 20ός αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 8: Αθήνα. Αγία Αικατερίνη. Νότια όψη, τύμπανο δίλοβου παραθύρου κεραίας. Πιάτο Οθωμανικής ή Φαληρικής «Κιουτάχειας», 20ός αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 9: Αθήνα. Άγιοι Απόστολοι Σολάκη. Νότια όψη, τύμπανο δίλοβου παραθύρου νάρθηκα. Πινάκιο τύπου Τσανάκκαλε, 18ος αι. (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 10: Αθήνα. Άγιος Ελισσαίος, ανατολική όψη. Αγγεία τύπου Τσανάκκαλε εκατέρωθεν του βόρειου φεγγίτη, τέλος 20ού-αρχές 21ου αι. (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 11: Αθήνα. Άγιος Ελισσαίος, ανατολική όψη. Αγγεία τύπου Τσανάκκαλε εκατέρωθεν του νότιου φεγγίτη, τέλος 20ού-αρχές 21ου αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 12: Κορωπί. Άγιος Δημήτριος. Άποψη από τα νοτιοδυτικά, με εμφανή τα εντοιχισμένα αγγεία και το προσκυνητάριο (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 13: Κορωπί. Λαμπρικά. Μονή Αγίας Τριάδας. Άποψη του καθολικού από τα δυτικά (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 14: Κορωπί. Λαμπρικά. Μονή Αγίας Τριάδας. Άποψη του ανατολικού αετώματος με τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

15: Κορωπί. Λαμπρικά. Ευαγγελιστής Λουκάς. Άποψη του ναού από δυτικά (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 16: Κορωπί. Λαμπρικά. Ευαγγελιστής Λουκάς. Εντοιχισμένο αγγείο. Κεραμική Κιουτάχειας. 18ος αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 17: Μαρκόπουλο. Παναγία Βαραμπά. Δυτική όψη με εμφανή την υποδοχή του αγγείου (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

18: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή - Αγία Θέκλα. Η δυτική όψη, μετά τις εργασίες αποκατάστασης, με εμφανή τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 19: Μαρκόπουλο. Αγία Θέκλα. Δυτική όψη με εμφανή τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 20: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Αγγείο με μαρμαρόμορφη διακόσμηση, πιθανόν από το Διδυμότειχο, εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του δυτικού αετώματος (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 21: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Αγγείο με μαρμαρόμορφη διακόσμηση, πιθανόν από το Διδυμότειχο, εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του δυτικού αετώματος (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 22: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Αγγείο Τσανάκκαλε εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του δυτικού αετώματος (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 23: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Διάταξη υποδοχών για εντοιχισμένα αγγεία στην ανατολική αετωματική απόληξη (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

24: Καλύβια. Ναός Ταξιαρχών. Άποψη της δυτικής όψης (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 25: Καλύβια. Ναός Ταξιαρχών, δυτική όψη. Αγγείο της παραγωγής Διδυμοτείχου (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

26: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Άποψη του ναού από τα δυτικά (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

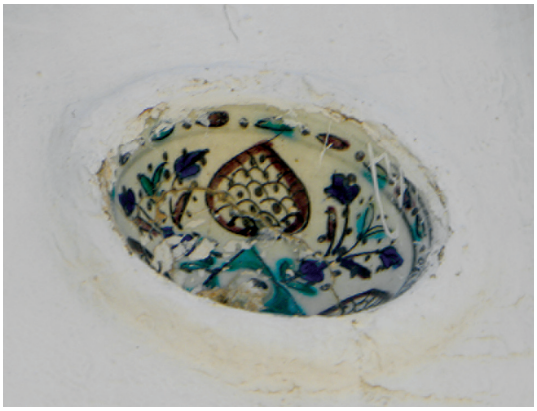

Εικ. 27: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Δ. όψη. Κούπα του καφέ, παραγωγή Κιουτάχειας, 18ος αι. (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 28: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Α. όψη. Εντοιχισμένα αγγεία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 29: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Α. όψη. Κεραμικό «Taches Noires» από την Αλμπίζολα (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

30: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Α. όψη. Μαγιόλικα από τη Λιγουρία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 31: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Δ. όψη (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 32: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Τμήμα πυθμένα αγγείου της παραγωγής Κιουτάχειας (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

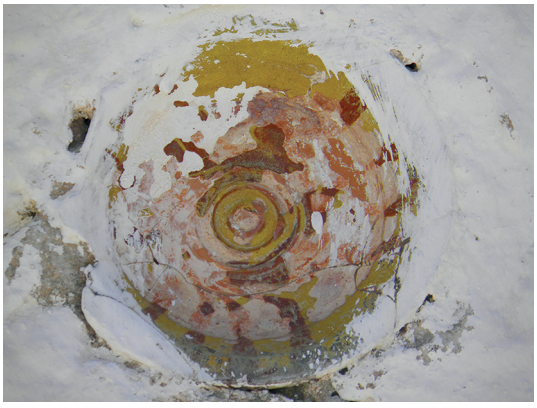

Εικ. 33: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Αγγείο της παραγωγής Διδυμοτείχου (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

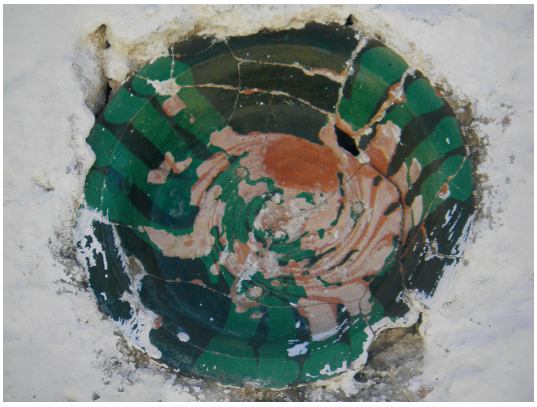

Εικ. 34: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Αγγείο της παραγωγής Διδυμοτείχου (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 35: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Αγγείο μαγιόλικα από τη Λιγουρία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 36: Κουβαράς. Άγιος Αθανάσιος. Δ. όψη με εμφανή τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 37: Κουβαράς. Άγιος Αθανάσιος. Τμήμα πυθμένα αγγείου μαγιόλικα από τη Λιγουρία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 38: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Δυτική όψη αετώματος (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 39: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλικα από τη Λιγουρία, το πρώτο στον τοξωτό σχηματισμό στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 40: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλικα από τη Λιγουρία, το δεύτερο στον τοξωτό σχηματισμό στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

41: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλικα από τη Λιγουρία, το δεύτερο στον τοξωτό σχηματισμό στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 42: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλικα από τη Λιγουρία, το πρώτο στον τοξωτό σχηματισμό στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 43: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Η διάταξη των αγγείων στη δυτική όψη (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 44: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Χαμηλότερη ζώνη, τμήμα πυθμένα αγγείου κατηγορίας «Taches Noires» από την Αλμπίζολα, στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 45: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Χαμηλότερη ζώνη, τμήμα πιάτου Τσανάκκαλε στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόλιξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 46: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Μεσαία ζώνη, τμήμα αγγείου μαγιόλικα από τη Λιγουρία, στη βορειότερη πλευρά της δυτικής αετωματικής απόλιξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 47: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Μεσαία ζώνη, ρηχό μικρό πιάτο παραγωγής Κιουτάχειας, στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόλιξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 48: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Μεσαία ζώνη, ρηχό μικρό πιάτο παραγωγής Κιουτάχειας, στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 49: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Ανώτερη ζώνη, ρηχό μικρό πιάτο παραγωγής Κιουτάχειας, ψηλά στη δυτική αετωματική απόληξη (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της πόλης Αθηνών και της ανατολικής Αττικής

Α/Α	**Ευρύτερη Περιοχή**	**Ναός**	**Αρχιτεκτονικός τύπος**	**Χρονολόγηση**	**Ακέραια ή αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία**	**Υποδοχές**	**Θέση στο μνημείο**
1	Αθήνα	Σωτείρα Λυκοδήμου	Ηπειρωτικός οκταγωνικός	Αρχές 11ου αι.		•	Α / Β / Ν
2	Αθήνα	Άγιοι Θεόδωροι	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο και σταυρεπίστεγο νάρθηκα	1049	•	•	Α / Β / Ν / Δ
3	Αθήνα	Άγιοι Απόστολοι Σολάκη	Τετράκογχος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	Τελευταίο τέταρτο 10ου αι.	*		Ν
4	Αθήνα	Αγία Αικατερίνη	Τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	Δεύτερο τέταρτο 11ου αι.	*		Β / Ν / Δ
5	Αθήνα	Ταξιάρχες	Δικιόνιος τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	11ος αι.		■	Α /Ν / Δ
6	Αθήνα	Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης	Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική	Μετά το 1204		■	Δ
7	Αθήνα	Μεγάλη Παναγιά, Κωδωνοστάσιο		Οθωμανική περίοδος		■	
8	Αθήνα	Άγιος Φίλιππος	Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική	Μετά το 1204		■	Δ

9	Αθήνα	Άγιος Ελισσαίος	Μονόχωρος ξυλόστεγος	17ος-18ος αι.	*		Α
10	Ανατολική Αττική	Μονή Καισαριανής	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	12ος αι.		•	Α
11	Ανατολική Αττική	Ομορφοκκλησιά (Άγ. Γεώργιος), Γαλάτσι	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	12ος αι.		•	Α / Β / Ν / Δ
12	Ανατολική Αττική	Άγιος Νικόλαος, Κάλαμος	Τρίκλιτος σταυρεπίστεγος	13ος αι.	•		Β
13	Ανατολική Αττική	Άγιος Δημήτριος, Φιλιάτι, Κορωπί	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	Φραγκοκρατία / Οθωμανική περίοδος		•	Δ
14	Ανατολική Αττική	Ευαγγελιστής Λουκάς Λαμπρικά	Μονόκλιτος σταυρεπίστεγος	12ος-13ος αι. και μεταβυζαντινή φάση	*		Δ
15	Ανατολική Αττική	Μονή Αγίας Τριάδας. Λαμπρικά	Τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με ξυλόστεγο παρεκκλήσιο	18ος αι. (ανακαίνιση)		•	Α
16	Ανατολική Αττική	Παναγία Βαραμπά, Μαρκόπουλο	Ελεύθερος σταυρός με τρούλλο	12ος-13ος αι.		•	Δ
17	Ανατολική Αττική	Αγία Παρασκευή Αγία Θέκλα, Μαρκόπουλο	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι. (ανακαίνιση)	•	•	Α / Δ
18	Ανατολική Αττική	Κοίμηση Θεοτόκου, Μαρκόπουλο	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι.	○		Α

19	Ανατολική Αττική	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Καλύβια	Μονόχωρος ξυλόστεγος	18ος αι.	•		Α /Δ
20	Ανατολική Αττική	Ταξιάρχες, Καλύβια	Μονόχωρος ξυλόστεγος	6ος-18ος αι.	•	•	Δ
21	Ανατολική Αττική	Άγιος Αθανάσιος, Κουβαράς	Μονόχωρος ξυλόστεγος	Οθωμανική περίοδος	•	•	Α / Δ
22	Ανατολική Αττική	Άγιος Χαράλαμπος, Κερατέα	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	Οθωμανική περίοδος	•	•	Δ
23	Ανατολική Αττική	Αγία Παρασκευή, Κερατέα	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι. (ανακαίνιση)	•	•	Δ
24	Ανατολική Αττική	Παναγία Μεσοσπορίτισσα, Λαυρεωτικός Όλυμπος	Δίκλιτος καμαροσκέπαστος	Βυζαντινής / Οθωμανικής περιόδου	•		Δ

Πίνακας Ι: Συγκεντρωτικές πληροφορίες για τους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της πόλης της Αθήνας και της ανατολικής Αττικής: ● : διατηρούνται, ∗ : τα αγγεία έχουν τοποθετηθεί σε αντικατάσταση των αρχικών, ○ : τα αγγεία καλύπτονται με ασβεστοεπίχρισμα, ■: η πληροφορία προέρχεται από ποικίλες πηγές, καθώς τα αντίστοιχα μνημεία δεν διατηρούνται, Α: ανατολικά, Β: βόρεια, Δ: δυτικά, Ν: νότια (Πίνακας: Α. Γ. Γιαγκάκη).

Churches with Immured Vessels in Attica (Part A): Data From the Research Project and Additional Data For the City of Athens and East Attica

Continuing the research project on the "Immured vessels in Byzantine and Post-Byzantine ecclesiastical monuments of Greece: an online corpus", in those areas for which the Ephorates of Antiquities of the City of Athens and of East Attica are responsible, 24 monuments bearing *bacini* have been identified. The practice is either attested through the vessels preserved, the empty recesses or earlier documentation in the respective literature. The study examines the geographical distribution of the practice in these areas, the architectural types of the monuments bearing immured vessels and their dating range, the arrangement of the pottery and the categories of ceramics that have been embedded in the monuments.

In the city of Athens there are several monuments of the Middle Byzantine period, while there is evidence of two monuments dating to the Late Byzantine period. With the exception of the monastery of Kaisariani and the Omorfokklisia in Galatsi, which also provide evidence for the use of the practice in the 12th c. outside the core of Athens, one must move inland to east Attica, the church of Luke the Evangelist at Lambrika in Koropi and that of Panagia Varaba in Markopoulo, and to the northeast the church of Agios Nikolaos in Kalamos, to find evidence for the use of immured vessels in monuments of the 12th and 13th c. In the area of east Attica, namely in Mesogaia, however, the practice was particularly widespread during the Ottoman period, especially in the 18th c., whether it is evidenced on monuments of the period or on earlier ones that were renovated in that period. The preference for decoration with immured vessels on the western façade of the monuments, rather than on the eastern, is clearly discernible. On the west side, the glazed ceramics usually form arched or serial formations or even take the form of a cross, in the upper part of the apex of the gable. In this they have analogies with similar formations in monuments of western Attica and the Argosaronic. In the area of east Attica there are

cases of replacement of ceramics during the 18th and 19th c., such as in the church of Luke the Evangelist in Lambrika, in Taxiarches in Kalyvia and in Panagia Mesosporitissa in Olympos, clearly testifying to the interest of the inhabitants in the preservation of the practice by filling the empty recesses with intact or almost intact ceramics.

The study of the immured vessels from the 24 churches of the city of Athens and east Attica enriches our knowledge of the types of pottery found in the area, especially those of the Ottoman period: in addition to products already known for the Greek area, such as those from Kütahya, Didymoteicho, Çanakkale, products from northern Italy, especially from Liguria, such as pottery from Albisola or Savona, seem to have been widespread in the hinterland of east Attica during the 17th and mostly the 18th c.